

Sv. Spas na vrelu Cetine i problem *westwerka* u hrvatskoj predromanici

Miljenko JURKOVIĆ

Doc. dr. Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti
HR - 10000 Zagreb, Ivana Lučića 3

Analizom podataka koje pruža crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine i grupiranjem nekoliko drugih spomenika oko nje, vodeći pritom računa o zapadnom masivu, daju se svi raspoloživi argumenti za tumačenje funkcije westwerka u Hrvatskoj, dospijeće westwerka u hrvatsku kneževinu, parageneze oblika (aksijalni zvonik), te za održanje i transformaciju westwerka u, funkcijom drugačije određene, arhitektonske sklopove u XI. st. (toranj-portik). Naglašava se programatsko unošenje dvorskog ceremonijala i liturgije karolinškog doba u Hrvatsku iz političkih razloga.

*Crkva Sv. Spasa
na vrelu Cetine -
- ključni pomaci u
istraživanju i njezin
značaj u izučavanju
širih problema hrvatske
predromanike*

Za raspravu o mnogim problemima predromaničke arhitekture u Hrvatskoj, crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine nezaobilazan je spomenik jer je gotovo jedina od monumentalnih novoizgrađenih predromaničkih crkava sačuvana u većoj mjeri, a bez bitnih kasnijih intervencija u njeno tkivo.

Crkva Sv. Spasa nije, međutim, u potpunosti istražena. Sasvim obratno, moglo bi se reći da tek očekuje prava istraživanja, koja će ovaj broj Starohrvatske prosvjete, njoj posvećen, sigurno uputiti. Stoga, razmatranju svakog problema naše starije arhitektonske baštine, koji uključuje raspravu o crkvi Sv. Spasa, valja zasada prići oprezno, imajući u vidu tu činjenicu. Vidljivo je to i u dosadašnjim, konstantnim pomacima kako u istraživanju, tako i u interpretaciji crkve.

Da bi se utvrdilo koliko se daleko trenutno može ići u tumačenju širih problema, koristeći se podacima koje pruža crkva Sv. Spasa, potrebno je osvrnuti se najprije barem na ključne etape u istraživanju same crkve. Ona je odavno poznata stručnoj javnosti davnašnjim istraživanjima S. Zlatovića i L. Maruna,¹ a potom revizijom istraživanja S. Gunjače,² kojom su, među ostalim, izvršene korekcije tlocrtne dispozicije građevine. Taj prilično značajan korak naprijed važan je iz dva razloga: prvo, jer je to bilo prvo pravo istraživanje crkve i njezina neposredna okružja, i drugo, što je ispravak tlocrta zaustavio dotadašnji cijeli niz interpretacija, pa i datacija crkve, radenih na temelju takvih netočnih nacrtā.³ Sam je Gunjača obavljao istraživanja na Sv. Spasu u više kampanja, govoreći o njima tek u susljednim izvještajima u ovom istom glasilu,⁴ nikad ih, nažalost, ne publiciravši integralno i detaljno, što je ključna činjenica o kojoj treba voditi računa pri daljnjim raspravama. O samoj crkvi je pisao u nekoliko navrata dajući rezime svojih istraživanja i naglašavajući ključne rezultate.⁵

Stoga je od velikog značenja da se bibliografija radova o crkvi Sv. Spasa skupi na jednom mjestu, tim više što je posljednja

¹ S. ZLATOVIĆ, Stara crkva i grobište u Vrelu Cetine, *Viestnik hrvatskoga arheološkog društva (dalje: VHAD)*, Zagreb, 1883., 102.; L. MARUN, Starohrvatsko groblje s crkvom Sv. Spasa u Cetini, *Starohrvatska prosvjeta (dalje: SHP)*, Knin, 1895, br. 3,4, i 1896, br. 1.

² S. GUNJAČA, Radovi na crkvi i groblju Sv. Spasa na vrelu Cetine, *Ljetopis JAZU*, Zagreb, 55(1949), 87.

³ Sve te interpretacije i datacije objekta donosi S. GUNJAČA, o. c., 87, pa ih nema potrebe ovdje posebno navoditi, tim više što su nevažne za ova razmatranja.

⁴ S. GUNJAČA, Muzej hrvatskih starina od oslobođenja do danas, *SHP*, Zagreb, ser. III, 2 (1952), 225; ISTI, Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1952, *SHP*, Zagreb, ser. III, 4 (1955), 227-228.; ISTI, Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1953., *SHP*, Zagreb, ser. III, 5 (1956), 209.; ISTI, Rad Muzeja hrvatskih starina u god. 1954, *SHP*, Zagreb, ser. III, 6 (1958), 228.

⁵ S. GUNJAČA, Novi naučni rezultati u hrvatskoj arheologiji, *Zagreb*, 1958, 27; ISTI, Historijsko-arheološka šetnja dolinom gornje Cetine, *Zbornik cetinske krajine, Sinj*, 2 (1981), 141, 145-46.

ekstenzivna tiskana davno i u zborniku male difuzije,⁶ pa je preskaču i noviji monografski radovi o crkvi.⁷

Koliko je međutim važno ukazati na historijat istraživanja crkve pokazuju svi daljnji radovi koji se njom bave, bilo monografski,⁸ bilo u sklopu širih problema. Ne samo da se zbog fragmentarnosti publiciranja rezultata istraživanja često previđaju pojedini podaci, već se neki dalekosežniji zaključci koje je Gunjača tek usputno izrekao u nekom izvještaju ne koriste, kako će se vidjeti kasnije. Stoga je uz konstataciju da je doista šteta što nije bilo integralne publikacije, važno naglasiti neke od rezultata Gunjačinih istraživanja i vidjeti kako su kasnije korišteni, odnosno kako se mogu i u kojoj mjeri koristiti u daljnjem radu, prije očekivane velike revizije istraživanja na lokalitetu. To je ujedno i posve jasan dokaz potrebitosti skupljanja sve građe na jednom mjestu kao što se čini u ovom broju Prosvjete.

Nekoliko je važnih Gunjačinih rezultata usmjerilo daljnje korištenje crkve Sv. Spasa u raspravama o širim problemima. Prvi je svakako ispravak tlocrta crkve, o čemu je već bilo riječi. Od tada se u stručnoj literaturi rabio taj nacrt, mada ni on nije do kraja precizan. Međutim, početkom sedamdesetih godina Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu je pod vodstvom J. Stošića vršio sustavno arhitektonsko snimanje objekta, pa su snimci I. Tenšeka do sada najpouzdanija arhitektonska analiza crkve, mada su, nažalost, do danas neobjavljeni u cijelosti.⁹ Drugi je važan Gunjačin doprinos iznalaženje arhitrava oltarne pregrade s imenom donatora crkve župana Gastike, koji je postao u kasnijim raspravama ključ za dataciju crkve.¹⁰ Konačno, treći je važan podatak koji je Gunjača ustanovio vezanost zvonika za korpus crkve, čime se definitivno potvrdilo da je istodoban s crkvom.¹¹

Važno je dakle ustanoviti da, iako istraživanja crkve nisu analitički objavljena, neki ključni podaci, čvrsto fisirani, čine crkvu Sv. Spasa prvorazrednim spomenikom hrvatskog ranog srednjovjekovlja, tim više što, jedina sačuvana do krovišta, pruža *per analogiam*, podatke za druge, slične građevine predromaničkog doba u Hrvatskoj. A svojim oblikom crkva Sv. Spasa ne samo da je jedan od ključnih reprezentanata crkava s oblikom kontraforima, dakle onih koje je I. Petricioli definirao starohrvatskim u punom smislu,¹² već je svojim specifičnim zapadnim zdanjem ključna za razumijevanje problema *westwerka* u hrvatskoj predromanici.

Kako se pitanje datacije crkve Sv. Spasa na temelju analize skulpture može smatrati riješenim, bez obzira na pojedine ideje o ranijem podrijetlu crkve,¹³ te kako je riješeno i pitanje geneze oblika jednobrodne crkve s trolisnim svetištem,¹⁴ potom i grupe crkava s kontraforima kao izraza jedne specifične radionice starohrvatskog graditeljstva,¹⁵ crkva Sv. Spasa dobiva još više na važnosti u proučavanju jednog šireg problema predromaničke arhitekture u Hrvatskoj, problema karolinškog utjecaja.

O tome se, kao jednom od možda najvažnijih problema, pak, u više navrata pisalo, i to s različitih gledišta jer se taj utjecaj ogleda u različitim likovnim vrstama (skulptura, slikarstvo, umjetnički obrt), oružju - mačevima i ostrugama, imenima svećenika, titularima crkava, povijesnim izvorima itd. Zadržat ću se ovdje samo na karolinškom utjecaju u arhitekturi.

⁶ A. MILOŠEVIĆ, Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine, *Zbornik cetinske krajine, Sinj, 2 (1981)*, 66.

⁷ Npr. D. JELOVINA, Starohrvatska crkva Sv. Spasa na vrelu rijeke Cetine i groblje oko nje u svjetlu arheoloških istraživanja, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (PPUD), Split, 30 (1990)*, 31.

⁸ D. JELOVINA, o. c.; J. A. SOLDO, Sveti Spas u Vrhrici, *Split, 1990*.

⁹ Prvi put je dio te građe - tlocrt prizemlja i kata - korišten u: M. JURKOVIĆ, Iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća, *Od Nina do Knina, katalog izložbe, Zagreb, 1992*, 89, ali začudno, nije kasnije u literaturi preuziman taj, već stari Gunjačin nacrt. Vidjet će se u daljnjem tekstu koliko je ta dokumentacija važna, pružajući nove argumente u tumačenju funkcija *westwerka*.

¹⁰ Vidi: I. PETRICIOLI, Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka, *Gunjačin zbornik, Zagreb, 1980*, 113.; ISTI, Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblikom kontraforima, *Izdanje Hrvatskog arheološkog društva (HAD), Split, 8 (1984)*, 221.

¹¹ S. GUNJAČA, *Novi naučni rezultati*, 27.

¹² I. PETRICIOLI, Prilog diskusiji, 225.

¹³ Kako misli Ž. RAPANIĆ, Predromaničko doba u Dalmaciji, *Split, 1987*, 171.

¹⁴ Z. GUNJAČA, O pojavi elemenata kasnoantičke graditeljske tradicije na nekim ranosrednjovjekovnim sakralnim objektima, *Izd. HAD, Split, 8 (1984)*, 258.

¹⁵ I. PETRICIOLI, Prilog diskusiji, 221-225.

*Karolinški utjecaj u
hrvatskoj predromaničkoj
arhitekturi
aksijalni zvonik,
troapsidalitet i westwerk -
- historijat istraživanja*

¹⁶ Ne htijući opteretiti tekst brojnomo bibliografijom o tim problemima, upućujem samo na jedan od posljednjih, dijelom sintetskih radova, s ranijom literaturom: M. JURKOVIĆ, Franački utjecaj na konstituiranje crkvene umjetnosti u Hrvatskoj, u: *Etmogeneza Hrvata* (ur. N. Budak), 1995.

¹⁷ T. MARASOVIĆ, Carolingian influence in the early medieval architecture in Dalmatia, *Actes du XIXe Congrès international d'histoire de l'art, Paris, 1958*, 117-121.

¹⁸ T. MARASOVIĆ, Tipologija predromaničkih i romaničkih zvonika u Dalmaciji, *Rapski zbornik, Zagreb, 1987*, 289; ISTI, Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji, *Split, 1994*, pogl. V: Utjecaji zapada i istoka, 193.

¹⁹ K. J. CONANT, Carolingian and Romanesque Architecture 800-1200, *Harmondsworth, 1978*, 40.

²⁰ Prvi put je termin upotrijebio V. GVOZDANOVIĆ, Two Early Croatian Royal Mausolea, *Peristil, Zagreb, 18-19 (1975-76)*, 5., a razradio također V. GVOZDANOVIĆ, Značaj starohrvatske arhitekture za opću povijest evropske predromanike, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split, 1978*, 139-141.; ISTI, The South-Eastern border of Carolingian Architecture, *Cahiers archéologiques, Paris, 27 (1978)*, 85-100. Stoga ne stoji da problem nije iznesen u svjetskoj literaturi kako naglašava T. MARASOVIĆ u svom najnovijem tekstu: Le "corps occidental" carolingien sur les églises préromanes paléocroates en Dalmatie, u: *Orbis romanus christianusque (Zbornik N. Duvala), Paris, 1995*, 277-295. Konačno, V. GOSS (V. Gvozdanović) posvećuje westwerku cijelo jedno poglavlje knjige: Early Croatian Architecture. A Study of the Pre-Romanesque, *London, 1987*, 73-86.

²¹ Vidi o terminološkim problemima u: M. JURKOVIĆ, Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu, *PPUD, Split, 26 (1986-87)*, 82-83.

²² Čak u istoj ediciji gdje Gvozdanović publicira tekst, T. Marasović naziva taj dio građevine narteksom. Vidi: T. MARASOVIĆ, Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, 61., 64. itd. Vidi i neke najnovije radove gdje se izbjegava termin westwerk, npr. u: D. JELOVINA, o. c.

²³ Ibid, 139-141.

²⁴ Ibid., 139.

Jedan od ključnih problema predromaničke arhitekture u Hrvatskoj je dakle karolinški utjecaj u njezinu formiranju, problem koji je u našoj struci tek načet, postajući odnedavno predmetom ozbiljnih istraživanja.

Inače, arhitektura je posljednja likovna vrsta u kojoj je zamijećen karolinški utjecaj u Hrvatskoj. On je već mnogo prije bio analiziran i pomoću povijesnih izvora u pitanju pokrštavanja Hrvata, potom u drugim likovnim vrstama, skulpturi, slikarstvu i poglavito umjetničkom obrtu, pa u oružju, itd.¹⁶

Na jedan segment karolinškog utjecaja u arhitekturi u nas prvi je upozorio T. Marasović još 1958. godine¹⁷, pravilno istaknuvši da su aksijalni zvonici na pročeljima predromaničkih crkava rezultat takvog karolinškog utjecaja. Tu je temu Marasović razrađivao još u nekoliko navrata,¹⁸ a zaključci su sasvim jasno prihvaćeni u stručnoj literaturi. No, kada se raspravlja o tom problemu, valja reći, istini za volju, da zvonik postavljen u osi pročelja nije dosljedna karolinška inovacija. On je, naime, arhitektonski element zamijećen već u kasnoantičko doba u zapadnim provincijama negdašnjeg Rimskog carstva - sjetimo se samo rekonstrukcije provorbitnog Sv. Martina u Toursu kao najranijeg (V. stoljeće)¹⁹ - te je kao takav preuzet u karolinškoj arhitekturi.

Kada se raspravlja o karolinškom utjecaju u arhitekturi, dakle, aksijalni zvonik ne predstavlja bitnu karolinšku inovaciju, već razrađeno ranije nasljeđe, iako na hrvatske prostore doista dolazi putem karolinškog utjecaja kao "gotov proizvod". Stoga se valja okrenuti onome što doista jest ekskluzivna karolinška inovacija u arhitekturi - *westwerk* (zapadno zdanje, zapadni korpus, predcrkva, antéglise, corps occidental).

Prvi je u našoj historiografiji termin upotrijebio i doslovce prepoznao *westwerk* u nekim hrvatskim predromaničkim crkvama V. Gvozdanović, i to simultano u domaćoj i inozemnoj stručnoj literaturi.²⁰ Do tih je članaka arhitektonski segment koji je Gvozdanović prepoznao kao *westwerk* različito bio nazivan u literaturi - narteks, endonarteks, atrij, a za kat empora ili matronej i sl.,²¹ no i od tada termin nije u našoj struci dosljedno prihvaćen.²²

Gvozdanović je u te dvije prve rasprave iznio neke stavove bitne za daljnja istraživanja. U inozemnom je tako inzistirao na širenju karolinškog utjecaja do Hrvatske upravo na pitanju *westwerka*, što je i u arhitekturi uključilo Hrvatsku u sklop zapadnjačke umjetnosti već u počecima predromanike. U tekstu *Značaj starohrvatske arhitekture*²³ ponovio je ta stajališta uklopivši ih u širi pregled i svoju klasifikaciju ranosrednjovjekovne arhitekture u Hrvatskoj. U tom je tekstu raspravljao o problemu *westwerka* s formalno-oblikovnog, te funkcionalnog aspekta - autor misli da prevladava funkcija *Kaiserkirche* - uklopivši tu temu u raspravu o vladarskim zadužbinama starohrvatskog doba. Svakako je značaj Gvozdanovićeve rada što prvi put primjenjuje termin *westwerk* na hrvatske spomenike, i što sve crkve koje ga imaju veže pod imenom *vladarska predromanička skupina*, čime im dijelom određuje i funkciju.²⁴

Gvozdanovićevi prilozi svakako su otvorili jedno šire polje za tumačenje različitih utjecaja u hrvatskoj predromaničkoj arhitekturi. Ostali su, dakako, i mnogi otvoreni problemi u tim

interpretacijama, primjerice pitanja kronologije, geneze i parageneze, načina na koji *westwerk* ulazi u Hrvatsku kao arhitektonski motiv, potom nedovoljno razrađeno pitanje kasnijeg održanja oblika, itd.

Zbog tih otvorenih pitanja, a i zbog toga što Gvozdanovićeve radovi nisu naišli na veći odjek u stručnoj literaturi, te smatrajući da se tim istraživanjima mora posvetiti još više pažnje, i taj značajni arhitektonski motiv monografski razraditi, objavio sam 1986. god. studiju posvećenu *westwerku* u našim krajevima, nastojeći tim otvorenim pitanjima doprinijeti novim argumentima, a neka i razriješiti.²⁵ Zato sam joj i dao podnaslov *Pravci istraživanja*, smatrajući da s prvom studijom takve vrste tek začinjemo pravu stručnu raspravu o problemu.

U toj sam analizi problemu *westwerka* prišao sa šireg aspekta nastojeći prvo ukazati na važnost izučavanja liturgijske funkcije pojedinog arhitektonskog sklopa, jer mu je ime i određeno funkcijom. Potom sam, evidentirajući i druge elemente zapadnog utjecaja u hrvatskoj predromanici, dotad nezamijećene (pitanje troapsidaliteta),²⁶ pokušao čvrsto odrediti skupinu crkava koje imaju *westwerk*, smatrajući da je nužno raspravljati samo o onim predromaničkim, a nikako o onima iz XI. stoljeća, stoga što su zanimljiviji i autentičniji oni iz doba prevladavanja oblika, a ne više oni kasnijeg postanka. Nakon što je I. Petricioli kronološki fiksirao većinu obrađivanih crkava,²⁷ a N. Jakšić utvrdio preostale na temelju analize skulpture,²⁸ to je dakako bilo lakše učiniti. A kako mi se pitanje dospijevanja oblika u Hrvatsku činilo značajnijim, više sam inzistirao na prvim poznatim nam izvedbama nego na kasnijem održanju oblika. Ukratko ću samo ponoviti tadašnje svoje zaključke.

U pogledu funkcije i terminologije dijelova *westwerka* u predromaničkoj arhitekturi u Hrvatskoj pridodao sam Gvozdanovićeve argumentima i neke nove - pokop dostojanstvenika u *kripti westwerka*, a ne u narteksu i sl., hipotezu o *dvostrukoj titulaturi* crkve na Otoku u Solinu koja bi tako potvrđivala uobičajenu posebnu titulaturu *westwerka* u odnosu na glavnu crkvu. U vezi s određenjem oblika nazvao sam naše *westwerke atrofiranim* ili *reduciranim*, koji kao takvi dolaze u naše krajeve u doba kada na Zapadu također već postupno atrofiraju. U pogledu dospijea prvog sačuvanog *westwerka* na hrvatske prostore iznio sam hipotezu o *monahu Gottschalku kao eventuanom prenosiocu oblika prvog nam poznatog westwerka* na hrvatski dvor u doba kneza Trpimira. Ta je hipoteza proizašla iz prethone šire rasprave o oblicima crkava prve polovice IX. st. i dospijecu njihova oblika u naše krajeve. Logično je onda preostalo vrijeme između izgradnje tih crkava (npr. Crkvina u Biskupiji kod Knina) i pojave grupe crkava s oblim kontraforima.

Tim je analizama učvršćena spoznaja o postojanju *westwerka* u hrvatskoj predromanici, što je onda omogućilo sustavnije i drugačije tipološko grupiranje crkava; širom pak raspravom o genezi pojedinih arhitektonskih oblika uspostavljena je logičnija kronološka slika jedne grupe spomenika, dobro uklopljena u dotadašnje analize I. Petricioli i N. Jakšića.²⁹ Dotičući kasnije to kronološko pitanje, naznačio sam elemente *programatskog*

²⁵ M. JURKOVIĆ, Crkve s westwerkom, passim.

²⁶ Taj sam problem razrađivao kasnije u nekoliko navrata. Vidi: M. JURKOVIĆ, Franački utjecaj, passim; ISTI, O arhitekturi hrvatske države 9. stoljeća, *Izd. HAD, Zagreb, 15 (1992)*, 66; ISTI, Iz hrvatske spomeničke baštine, 26. i d.; ISTI, Problem kontinuiteta između antike i romanike u umjetnosti istočnog Jadrana, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb, 12-13 (1989)*, 41.

²⁷ I. PETRICIOLI, Prilog diskusiji, 221-225.

²⁸ N. JAKŠIĆ, Zabati oltarne pregrade iz Crkvine u Biskupiji kod Knina, *PPUD, Split, 21 (1980)*, 107.

²⁹ I. PETRICIOLI, Prilog diskusiji, passim; N. JAKŠIĆ, o. c., passim.

unošenja karolinškog kulturnog ceremonijala i liturgije na hrvatski dvor, što mi se čini ključnom sastavnicom svake daljnje rasprave o hrvatskoj predromanici.³⁰

Nakon te studije, unatoč pojedinim otporima, prepoznavanju *westwerka* u arhitekturi hrvatskog ranosrednjovjekovlja, konačno je termin prihvaćen u literaturi,³¹ te ga možemo smatrati uvedenim u našu struku. Inzistiram upravo na tom terminološkom problemu, mada bi se moglo činiti da je donekle svejedno kako zovemo taj dio građevine. Međutim, svaki je termin označen funkcijom, a onda to ima i puno šire konotacije u ukupnom razvitku arhitekture u Hrvatskoj, te je stoga od veće važnosti da ga se pravilno primjenjuje. Umjesto njega možemo se služiti i terminima *zapadni masiv*, *zapadno zdanje* (što su sve sinonimi), ali nikako terminima posve drugog značenja što se tiče funkcije, kao što su nartekse i tome slično.

Koliko su se naša saznanja o karolinškom *westwerku* pomakla u tih posljednjih desetak godina? Malo, gotovo nikako, s obzirom da se novog materijala nije iznašlo. Svaki napredak u izučavanju problema ovisit će ipak ponajprije o novoiznadenim spomenicima (bilo arheološkim istraživanjima, bilo prepoznavanjem forme ali i funkcije u još stojećim neistraženim objektima,) a onda o reinterpretaciji starijih dostupnih podataka. Tim više su neophodna revizijska istraživanja crkve Sv. Spasa, zasad jedine još stojeće crkve toga doba.

Ipak, u posljednje je vrijeme na nekoliko mjesta T. Marasović govorio³² i pisao³³ o *westwerku* u hrvatskoj predromanici, čime je i sam autor po prvi put sustavno koristio termin *westwerk*. To je još jedna potvrda prihvaćanju termina u našoj struci.

T. Marasović gotovo u cijelosti preuzima argumente i zaključke koje sam iznio prije desetak godina, ostavljajući upitnom tek moju hipotezu o dolasku oblika u Hrvatsku,³⁴ ali se ne osvrće na kasnije moje radove u kojima sam donosio nove argumente tezi, i, u okviru rasprave o drugim problemima, ukazao na moguće razloge preuzimanja *westwerka* u Hrvatskoj. Međutim, za razliku od pristupa koji mi se činio ključnim - da u raspravi o *westwerku* kronološka komponenta ima važnu ulogu, T. Marasović u svojim priložima o tome ne vodi računa, proširujući tako skupinu crkava s *westwerkom* i na spomenike XI. stoljeća. Jednako tako, ne postavlja suštinsku razliku između crkava koje imaju samo zvonik u osi pročelja i onih koje imaju pravi *westwerk*. Zbog toga je potrebno vratiti se na problem *westwerka* u hrvatskoj predromanici, razmatrajući otvorena pitanja, dopunjujući saznanja novim argumentima.

Osnovna su dakle pitanja funkcionalnog određenja zapadnog masiva predromaničkih crkava da bi se vidjelo jesu li uopće u funkciji *westwerka*, kronološki problem, parageneza oblika (geneza mu se nikako ne može tražiti u nas), difuzija i konačno, kasnija transformacija u oblikom slične, ali funkcijom drugačije arhitektonske dijelove. Tek nakon tako provedene analize može se krenuti u razmatranje razloga dospijanja *westwerka* na hrvatsko tlo.

Vidjeli smo već koliko problema izaziva terminološko određenje zapadnog zdanja, usko vezano s njegovom funkcijom. Stoga prije svega valja vidjeti koliko se, na temelju općih spozna-

³⁰ M. JURKOVIĆ, Problem kontinuiteta između antike i romanike, 43; ISTI, O arhitekturi hrvatske države, 66; ISTI, Franački utjecaj, pasim; ISTI, Iz hrvatske spomeničke baštine, 29-32.

³¹ I. PETRICIOLI, Od Donata do Radovana, *Split*, 1990, 42. I T. MARASOVIĆ, za razliku od ranijih radova u kojima se bavi karolinškim utjecajem, gdje koristi termin nartekse, prihvaća termin *westwerk* tek u radu: Prilog kronologiji predromaničke arhitekture u Dalmaciji, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb*, 12-13 (1988-1989), 32.

³² T. MARASOVIĆ, *Westwerk* u hrvatskoj predromanici, *Znanstveni skup Starohrvatska spomenička baština, Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, Zagreb*, 6-8. 10. 1992, knjiga sažetaka.

³³ T. MARASOVIĆ, Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji, *Split*, 1994, pogl. V., B. ("Westwerk" u starohrvatskim crkvama u Dalmaciji), 201. Gotovo isti tekst, s vrlo malim izmjenama, tiskan je pod naslovom: Le "corps occidental" carolingien sur les églises préromanes paléocroates en Dalmatie, u: *Orbis romanus christianusque (Zbornik N. Duvala), Paris*, 1995, 277.

³⁴ T. MARASOVIĆ, Graditeljstvo starohrvatskog doba, 210.

ja o *westwerku* mogu pronaći na onim našima funkcije takve gradnje. Razmatrajući i prije to pitanje, a smatrajući da su to opće poznate stvari, zadržao sam se samo na najoprečnijim mišljenjima o funkciji *westwerka*,³⁵ jer se u njima i ogleda srž problema. Čini mi se, međutim, da ipak valja podsjetiti da je problem funkcije *westwerka* puno složeniji i iznijansiraniiji od kontrapunkta liturgijske funkcije i carske crkve.

Westwerk ili zapadni masiv je, kako mu i ime kaže, arhitektonski motiv koji je nazvan po formi - istaknutoj masi vezanoj uz zapadnu fasadu, kontraponirajući se razrađenijem istočnom svetištu. Pojavljuje se krajem VIII. st. s Karlom Velikim, a ubrzo se reducira i potom nestaje, evoluirajući u "harmoničku" i trotoranjsku fasadu otonskih građevina s jedne strane, a s druge sudjelujući u genezi samostanskih *galileja* te tornjeva-portika romaničkog doba.³⁶ No, iako je oblik bio imeniteljem, još više sam pojam određuje funkcija, oko koje se od samih početaka znanstvenog istraživanja³⁷ oblika vodila dugotrajna polemika. Možda je najbolju sintezu svih razmišljanja o funkciji dao F. Möbius u svojoj kapitalnoj studiji,³⁸ rezimirajući ključne doprinose u četiri šire kategorije:

- *westwerk* kao zapadni kor (Westchor),
- *westwerk* kao župna crkva (Pfarrkirche),
- *westwerk* kao carska crkva (Kaiserkirche), s nizom modifikacija među kojima i privatna (posjednička) crkva (Eigenkirche) i, konačno,
- *westwerk* kao obrambena crkva (Wehrkirche).

Kako je unutar svake od te četiri osnovne funkcije čitav niz iznijansiranih razmišljanja, a vrlo često pojedini istraživači vide interferenciju više funkcija, zbog daljnje je analize i primjene podataka na naše crkve, važno istaknuti najznačajnije teze.

Tako je evolucija razmišljanja o *westwerku* kao zapadnom koru išla od ideje dupliciranja kora, preko uvođenja laika u *westwerk*, poglavito samostana,³⁹ i videnja *westwerka* kao posve samostalnog arhitektonskog sklopa u kojem ključnu ulogu ima kult relikvija,⁴⁰ do najvažnije teze, one o *westwerku* kao samostalnoj Spasiteljevoj crkvi, s posebnom liturgijom o velikim crkvenim praznicima.⁴¹

Druga osnovna grupa teza, ona o *westwerku* kao župnoj crkvi postojala je od početka i istovremeno s onom koja je vidjela u *westwerku* zapadni kor jer jedno ne isključuje drugo. Od Effmanna nadalje pojavio se, međutim, problem kako pomiriti samostanske crkve s odvojenim entitetom *westwerka* kao župne crkve, tim više što pisani izvori, primjerice o Centuli, govore o takvom karakteru.⁴² U župni karakter *westwerka* uključila se i rasprava o baptisteriju,⁴³ potom o razdvajanju laičkog i prezbiterijalnog dijela građevine,⁴⁴ a za J. Huberta *westwerk* je župna crkva za laike nasuprot biskupskoj crkvi.⁴⁵ Drugim riječima, u tim je raspravama prevladavala ideja o dvije crkve - za klerike i laike.⁴⁶

Od radova A. Fuchsa pojavila se i treća grupa razmišljanja, ona o *westwerku* kao "carskoj crkvi". Fuchs je, uvodeći feudalni element u raspravu, mislio da je na katu *westwerka* mjesto za puk (župna crkva), a u galeriji kata mjesto za cara, općenito

Westwerk - forma i funkcija

³⁵ M. JURKOVIĆ, Crkve s westwerkom, 81-82.

³⁶ H. REINHARDT - E. FELS, Etude sur les églises-porches carolingiennes et leur survivance dans l'art roman, *Bulletin Monumental, Paris, 92 (1933)*, 331, i *BM, Paris, 96 (1937)*, 27. U tom tekstu autori nude i drugačiji naziv - église-porche - smatrajući ga boljim od pojma westwerk.

³⁷ Vidi W. EFFMANN, Centula - St. Riquier, *Münster, 1912.*; ISTI, Die Kirche der Abtei Corvey, *Paderborn, 1929.*

³⁸ F. MÖBIUS, Westwerkstudien, *Jena, 1968.*

³⁹ Vidi bilj. 37.

⁴⁰ H. SCHAEFER, The origin of the two-tower facade in romanesque architecture, u: *The Art Bulletin, 22 (1945)*, 85.

⁴¹ C. HEITZ, Recherches sur les rapports entre architecture et liturgie à l'époque carolingienne, *Paris, 1963*; ISTI, L'architecture religieuse carolingienne, les formes et leurs fonctions, *Paris, 1980.*

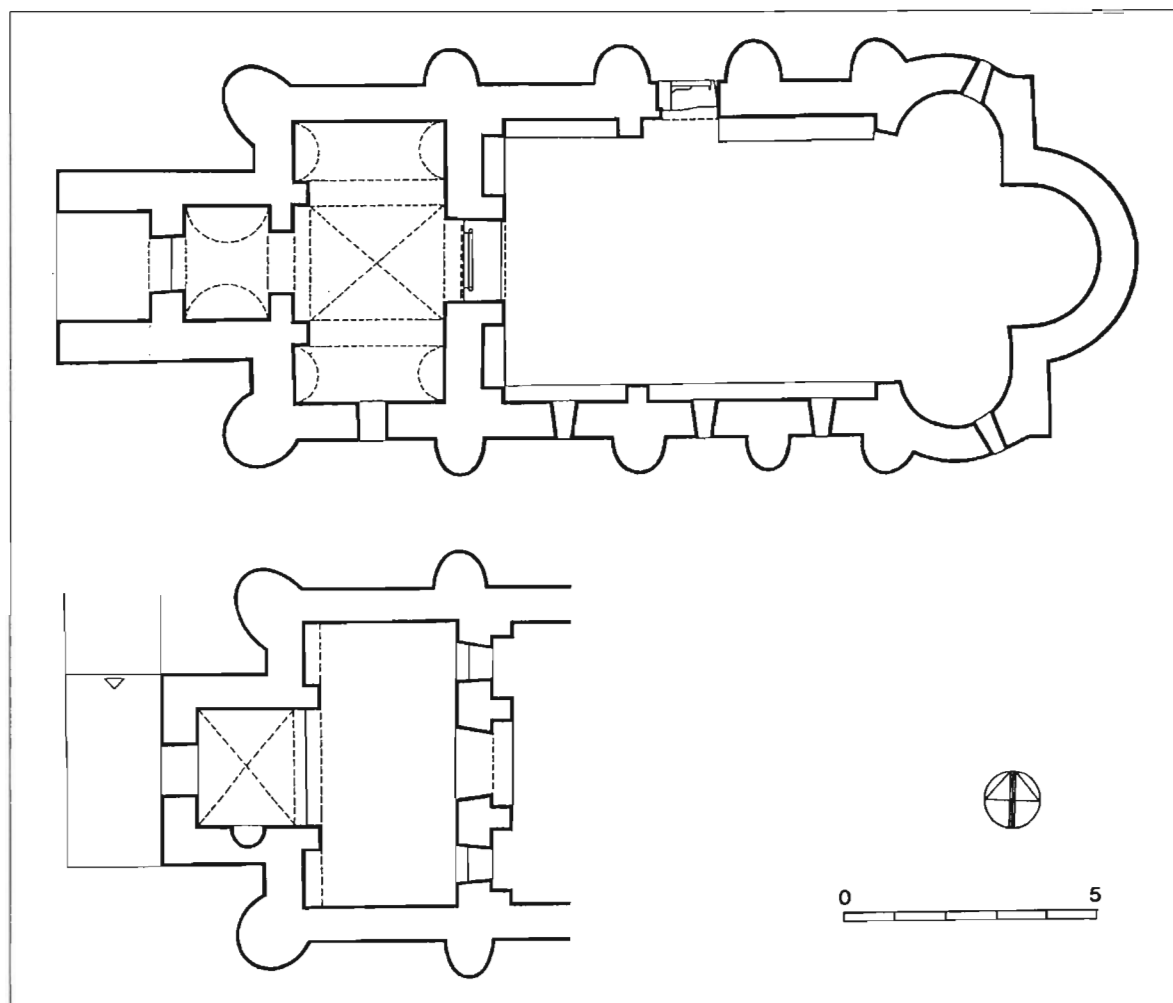
⁴² F. MÖBIUS, o. c., 11.

⁴³ A. FLÜCHS, Die karolingischen Westwerke und andere Fragen der karolingischen Baukunst, *Paderborn, 1929*, 32.

⁴⁴ E. LEHMANN, Der frühe deutsche Kirchenbau, *Berlin, 1938*, 93; ISTI, Forschungsbericht zur karolingischen Baukunst (Lorsch), u: *Zeitschrift für Kunstgeschichte, 6 (1937)*, 259.

⁴⁵ J. HUBERT, L'art pré-roman, *Paris, 1938*, 42.

⁴⁶ F. MÖBIUS, o. c., str. 13.

**sl. 1. Sv. Spas na vrelu Cetine,
tlocrt prizemlja i kata
(nacrt: I. Tenšek).**

tretirajući *westwerk* kao carsku inovaciju.⁴⁷ Drugim riječima za njega ne igra ulogu liturgija niti župska organizacija već ukupni odnos države i crkve.

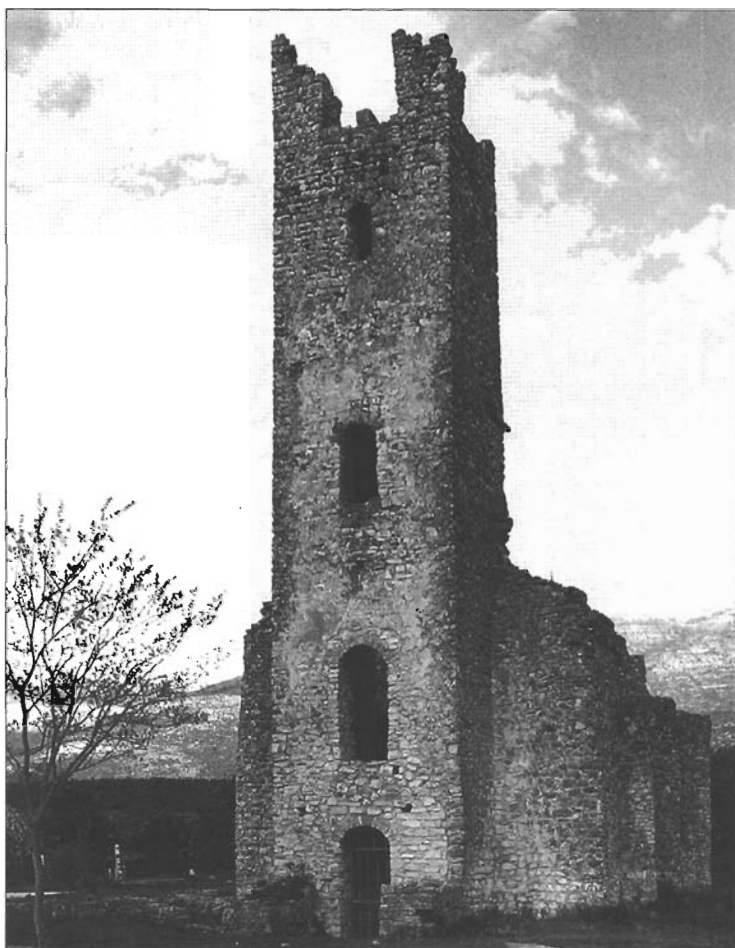
No, kasnije se teza razvija u smislu da *westwerk* više nije župna crkva s mjestom za vladara, već dvorska crkva, pa prava carska crkva.⁴⁸ Takve su bile u carskim samostanima i važnim biskupskim sjedištima, vezane za najvišu državnu upravu, s jakim hijerarhijskim feudalnim elementom, a uglavnom su slijedile funkcije aachenske palatinske kapele. Tezu je dalje razvio Bandmann tumačeći *westwerk* ne samo carskom crkvom, nego dajući mu mjesto za izvršavanje svih prava lokalnog feudalca, i dodatni karakter župne crkve.⁴⁹ Htio je dakle spojiti carske i feudalne funkcije, dakle ne-liturgijske funkcije s onima župnim, smatrajući *westwerk* i privatnom crkvom (*Eigenkirche*) lokalnog posjednika i vlastodršca. Upravo ta ramifikacija funkcija *westwerka* čini mi se najznačajnijom za naše područje, dakako uz onu liturgijsku. Daleko bi nas odvelo na ovom mjestu raspraviti svih sedamdesetak različitih tumačenja *westwerka* i njegovih funkcija, od kojih neka i nemaju veće važnosti. Uz postavljanje osnovnih parametara, vratit ću se na to pri analizi naših *westwerka*.

Crkva Sv. Spasa jedini nam je sačuvani primjer predromaničke crkve s *westwerkom* u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, i time ključni primjer za komparativne analize. Da ne bih ponavljao ono izrečeno prije, zadržat ću se samo na osnovnim momentima,

⁴⁷ A. FUCHS, loc. cit.

⁴⁸ A. FUCHS, Entstehung und Zweckbestimmung der Westwerke, *Westfälische Zeitschrift*, 100 (1950), 252.; A. SCHMIDT, Westwerke und Doppelchöre. Höfische und liturgische Einflüsse auf die Kirchenbauten des früher Mittelalters, *Westfälische Zeitschrift*, 106 (1956), 387.

⁴⁹ G. BANDMANN, Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger, *Berlin*, 1951, 1985, 207. i d.

sl. 2. Sv. Spasa na vrelu Cetine, zapadno zdanje (foto: Ž. Bačić).

produbljujući spoznaje o njenom *westwerku* nekim novim argumentima. Nužno je pri tome pokušati maksimalno sintetizirati dosadašnje spoznaje.

U tlocrtnoj dispoziciji crkva Sv. Spasa (sl. 1) je troapsidalna jednobrodna crkva trolisno postavljena svetišta, s *westwerkom* na zapadnoj strani. Kako je crkva prilično dobro sačuvana, na njoj se mogu razaznati i konstruktivni elementi samog *westwerka*. U elevaciji je dio jedinstvena kubusa same crkve od koje se u visinu odvaja samo zvonik na pročelju (sl. 2). Prizemlje *westwerka* je svodovima i lučnim nadvojima trodijelno segmentirano, i to tako da su bočni užji prostori bačvasto presvođeni, a središnji, kvadratičan, križnim svodom. Prizemlje zvonika ima poprečno postavljenu bačvu, prilično rekonstruiranu.⁵⁰ Na katu se središnji prostor široko lučno otvara prema crkvi. Kat zvonika tješnje je povezan s glavnim prostorom *westwerka*, cijelom visinom rastvoren na njegovu stranu. Prilaz katu *westwerka* bio je kroz vanjsko stepenište s direktnim ulazom na kat zvonika.

Troapsidalno trolisno svetište od broda dijeli oltarna pregrada od koje su sačuvani arhitravi i dio zabata. Rekonstruirani daju točnu širinu crkve.⁵¹

Govoreći o *westwerku* Sv. Spasa već sam prije naglasio njegovu reduciranu formu, a što se tiče funkcija toga dvokatnog prostora koje ga onda i određuju imenom *westwerka*, iznio sam neke moguće argumente, kojima sam kasnije pridodao nove.

Prizemlje *westwerka* - kripta, jer je presvođena - namijenjena je postavljanju *capse* s relikvijama Sv. Spasitelja, i/ili pak

Westwerk Sv. Spasa - Spasiteljev zapadni kor, "Kaiserkirche", privatna crkva, župna crkva?

⁵⁰ S. GUNJAČA, Radovi na crkvi i groblju Sv. Spasa, 89.

⁵¹ T. MARASOVIĆ u: "Le corps occidental", 282. tvrdi da se zabat oltarne ograde nije sačuvao, mada S. GUNJAČA donosi fotografiju (SHP, 2, sl. 9), a spominje se i u: I. PETRICIOLI, Prilog diskusiji, str. 225, bilj. 3., te u: M. JURKOVIĆ, Crkve s *westwerkom*, str. 71.

pokopu dostojanstvenikâ kojima svjetovnost ne dopušta pokop u koru.⁵² Iako na Sv. Spasu nemamo evidentiran pokop (svi grobovi su kasnijeg postanka, no mogli su biti nadzemni - sarkofazi), takva funkcija *westwerka* u Hrvatskoj evidentirana je najpouzdanije u Sv. Stjepanu na Otoku u Solinu, gdje je smješten sarkofag kraljice Jelene. Dakako da nema traga nikakvoj *capsi* s relikvijama Sv. Spasitelja, ali titular crkve, inače rijedak u Hrvatskoj, sugerira vezu s kultom Spasitelja, mada na tom ne treba inzistirati s obzirom i na druge konotacije Spasiteljeva kulta - u državnoj promidžbi. Na problem ću se vratiti kasnije. Međutim, kat Sv. Spasa daje mogućnost jasnije interpretacije *westwerka* u smislu posebne crkve za iznimne liturgijske funkcije. Naime, u zidnu masu kata zvonika s južne strane upisana je mala polukružna niša, koja se otvara tek na osamdesetak cm visine od poda i proteže visoko gotovo do svoda kata zvonika (sl. 1). Njezin oblik svakako sugerira funkciju prostora za mali portativni oltar/relikvijar, čime bi se potvrdila liturgijska funkcija kata *westwerka* i na našim primjerima, dakako u reduciranoj formi, oslobađajući prostor kata i za drugu funkciju *westweka*.⁵³ To što je niša okrenuta prema jugu ne treba smetati, budući da postoje slični primjeri: tako je u monumentalnim razmjerima dvokatna biskupova kapela pred katedralom u Krku okrenuta jugu, a kako svojim oblikom, a dijelom i funkcijama vuče porijeklo iz predromaničkog *westwerka* može samo osnažiti funkciju niše na katu Sv. Spasa.⁵⁴ Inače, iako je niša uobičajen element razrade zidnih plašteva predromaničkih crkava u Hrvatskoj, naglašavam da ne ide od poda već upravo s visine na kojima se obično postavljaju oltari, te da nema svog pandana na suprotnom zidu, čime valja odbaciti mogućnost da bi takva niša bila dijelom sustava artikulacije zidne plohe, a ne vidim joj niti bilo koje druge svrhe. I dalje, naglašavam da su takve niše uobičajena pojava za postavu relikvijara / oltara,⁵⁵ a kod nas su evidentirane u nešto kasnijem vremenu (npr. memorija uz opatij-sku crkvu Sv. Petra u Osoru, "stara sakristija" Eufrazijane u Poreču, inače romanička memorija).

Time je, čini mi se, liturgijska funkcija *westwerka* Sv. Spasa potvrđena u reduciranoj formi.

Kada je riječ o drugoj mogućoj funkciji, *westwerk* Sv. Spasa opet jedini pruža kakve-takve podatke. Naime, širom je otvoren na katu prema svetištu crkve velikim lučnim otvorom, i dva manja bočna. To je mjesto s kojeg dostojanstvenik, bilo crkveni bilo sekularni (i pri tom uopće nije nužno da to bude vladar) može pratiti liturgiju na glavnom oltaru crkve (sl. 3).⁵⁶ Time ona dobiva značenje *Kaiserkirche*, dakle prostora za vladara u širem smislu, ali i *Eigenkirche*, dakle privatne crkve feudalca.

Ovdje nam se otvara i treća mogućnost interpretacije crkve Sv. Spasa na vrelu Cetine. Sačuvani natpis s oltarne pregrade govori da je crkvu dao opremiti župan Gastika, dakle visoki dostojanstvenik hrvatskoga dvora IX. stoljeća (sl. 4). Komparativnom analizom dekorativnih motiva te pregrade s onima koji nose Branimirove natpise, oltarna pregrada Sv. Spasa datirana je u doba kneza Branimira, kao produkt jedne dvorske klesarske radionice. No, kako je to i jedina oltarna pregrada pronađena u crkvi, to je i sama crkva datirana istodobno.⁵⁷

⁵² M. JURKOVIĆ, Crkve s westwerkom, 82.

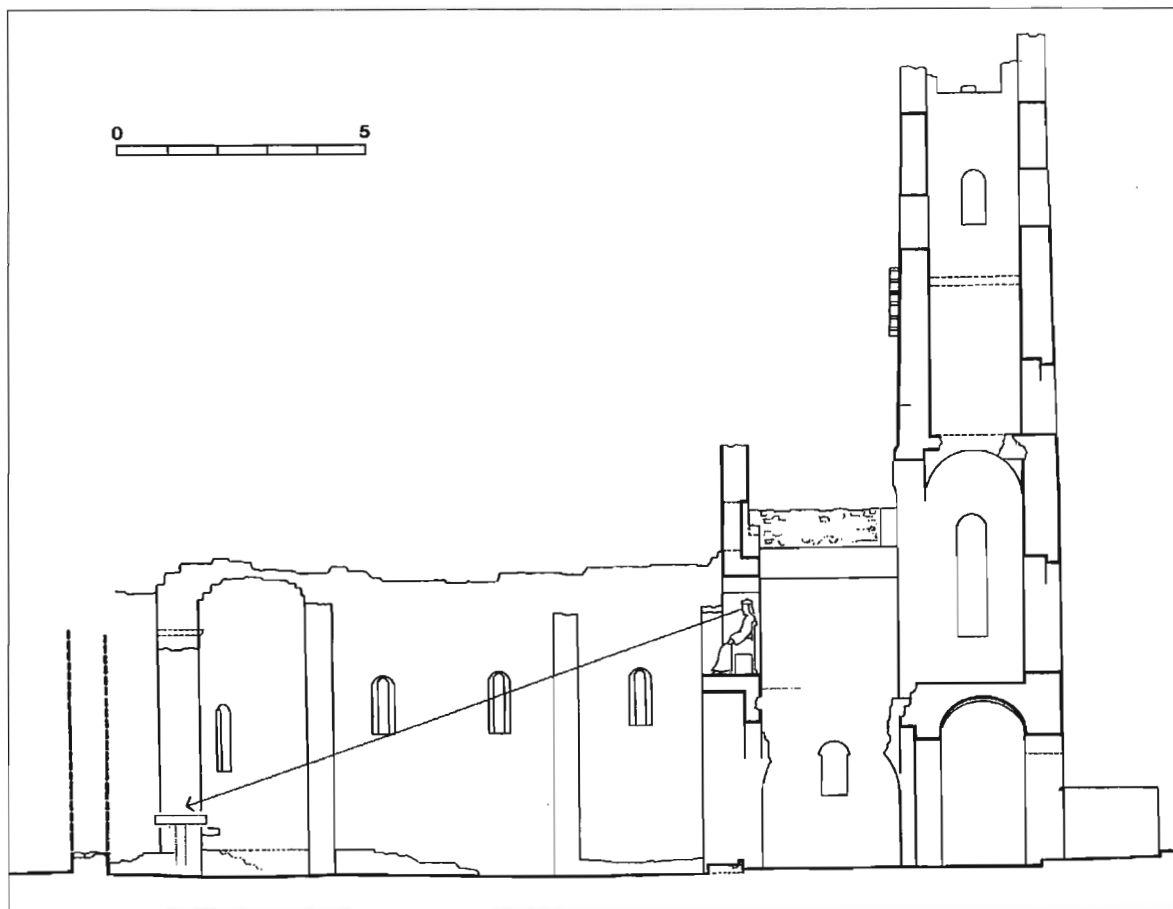
⁵³ Na tu sam nišu već upozorio u: Iz hrvatske spomeničke baštine, *Od Nina do Knina*, 31, dao i tlocrt, no začudo taj važan argument T. Marasović ne preuzima u svojim novijim radovima o *westwerku*, mada bi samo potvrdio njegova razmišljanja.

⁵⁴ M. JURKOVIĆ, "Doppelkapelle" Sv. Kvirina u Krku - biskupska palatinska kapela dvostruke funkcije, *PPUD, Split*, 32 (1992), 223.

⁵⁵ C. HEITZ, Recherches sur les rapports, 48, za Sv. Pantaleona u Kölnu, koji, inače, ima reducirani *westwerk* vrlo sličan ovima našima.

⁵⁶ Prvi put sam donio tu vrlo moguću rekonstrukciju na izložbi *Od Nina do Knina*, *Zagreb*, 1992.

⁵⁷ I. PETRICIOLI, *Oko datiranja*, 115; ISTI: *Prilog diskusiji*, 224.

Uobičajeno je da se govori kako je župan Gastika darivao crkvu za spas svoje duše i svoje porodice; uobičajeno je da se govori o dataciji kako oltarne pregrade, tako i crkve; može se reći da je župan Gastika dao izgraditi crkvu prema preporuci pape Stjepana VI.⁵⁸ No obmemo li pitanje - kome je to župan Gastika dao podići crkvu, za koga ju je opremio, postaje jasno da je izgradio svoju privatnu crkvu. Ne trebaju nam, da bismo to doznali, nikakvi dokumenti. Naime, da je Sv. Spas župna crkva, za njezinu bi se izgradnju brinula crkvena organizacija (i ne bi imala *westwerk*), a ne visoki dostojanstvenik - župan, bez obzira na sve papinske preporuke. Osim toga crkva Sv. Spasa pripada "najvišem sloju" arhitekture u Hrvatskoj IX. stoljeća, sloju koji prihvaća karolinški kulturni ceremonijal i liturgijske funkcije. A kako crkva Sv. Spasa nije ni katedralna ni samostanska, za koje uopće dolazi u obzir izgradnja *westwerka*, onda je jedina preostala mogućnost da je to privatna crkva, na posjedu najvećeg posjednika užeg teritorija - samog župana, istodobno feudalca. Tek potom bi na području Vrhrike crkva Sv. Spasa mogla dijelom imati i župni karakter, što je konačno i jedna od funkcija *westwerka* u privatnim crkvama.

Inače, jedan suvremenik istog ranga, župan Pristina, ostao je zabilježen sa svojom ženom baš kao graditelj neke crkve, kako piše na oltarnoj pregradi u Ždrapnju. Kako crkvu ne poznajemo, teško je išta zaključivati, ali je lako moguće da je župan dao izgraditi crkvu na svom posjedu.

Tako crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine pokazuje nekoliko elemenata funkcije *westwerka* koje ostale predromaničke crkve s *westwerkom* mogu upotpuniti.

sl. 3. "Župan Gastika prati liturgiju na glavnom oltaru crkve". Sv. Spas na vrelu Cetine, uzdužni presjek, pogled prema jugu

⁵⁸ *Codex Diplomaticus* I, 21, 22. Vidi i M. JURKOVIĆ, Iz hrvatske spomeničke baštine, 33.

sl. 4. Detalj natpisne grede oltarne ograde donatora župana Gastike (foto: Z. Alajbeg)

Crkve s westwerkom u hrvatskoj predromanici - kronološka pitanja

Na temelju analize crkve Sv. Spasa na vrelu Cetine može se komparativnom metodom ustanoviti manja grupa predromaničkih crkava koje također imaju zapadni masiv, no to isključivo na temelju njihove tlocrtno dispozicije, budući se nijedna nije sačuvala u elevaciji.

Jezgru grupe čini nekoliko crkava s oblim kontraforima, bliskog tlocrtnog rasporeda: Sv. Spas na vrelu Cetine, crkva na Lopuškoj glavici u Biskupiji, te Sv. Cecilija u Biskupiji kod Knina (sl. 5).⁵⁹ Crkva na Lopuškoj glavici identične je tlocrtno dispozicije crkvi Sv. Spasa u manjem mjerilu i bez aksijalnog zvonika u sklopu *westwerka*. Sv. Cecilija⁶⁰ je pak trobrodna troapsidalna crkva kojoj presvođene brodove dijele križni piloni, a na zapadu joj prethodi *westwerk* u sklopu kojega je aksijalno istaknuti zvonik. Istaci koji u tlocrtu trodijelno segmentiraju *westwerk* daju naslutiti da je u elevaciji imao jednaku razradu prostora kao Sv. Spas, dakako u monumentalnim razmjerima.

Na temelju obliha kontrafora i presvođivanja I. Petricioli je, pridodajući im i biogradsku katedralu koja ima samo razrađen zvonik na pročelju, te "četvrtu crkvu" u Biskupiji, kojoj nažalost ne znamo zapadni dovršetak, skupinu valorizirao bitnim doprinosom starohrvatskih graditelja europskoj predromanici.⁶¹ No još je važnije kronološko pitanje. Prema Petriciolijevoj analizi skulpture proizlazi da se crkva na Lopuškoj glavici može datirati u sredinu IX. stoljeća (komparacija skulpture s Trpimirovom iz Rižinica), a Sv. Spas i Sv. Cecilija u doba kneza Branimira (komparacija skulpture s onom iz Muća, Šopota, Ždrapnja).⁶²

Na jednak se način, analizom skulpture, može ustanoviti da je ranokršćanska crkva u Žažviću dobila oltarnu ogradu sredinom IX. st., koju kleše ista radionica što radi namještaj crkve u Lopuškoj glavici i u Rižinicama s Trpimirovim natpisom.⁶³ Crkva u Žažviću ranokršćanska je crkva, preuređena u ranom srednjem vijeku.⁶⁴ Uz to što je još jedan primjer u nizu pregradnji starijih zdanja u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, crkva u Žažviću je važna stoga što njezina pregradnja donosi još jednu potvrdu nove arhitektonske koncepcije u hrvatskoj državi. Nije nažalost posve sigurno što je osim zvonika na pročelju rezultat pregradnje, jer nakon pradavnih istraživanja nije provedena revizija. Bez pouzdane dokumentacije teško je tvrditi da li je narteks crkve izvorno ranokršćanski, što je najvjerojatnije, pa je onda gradnjom zvonika podignut na kat i pretvoren funkcionalno u *westwerk*. Argumentom toj tvrdnji mogao bi poslužiti jaki kontrafor na južnom zidu kod spoja broda i narteksa, i to bez obzira je li suvremen pregradnji ili dodan stoljećima kasnije da bi utvrdio zidove visoke i teške konstrukcije. S druge strane, budući da crkva ima zvonik na pročelju, nije strukturalno moguće da negdašnji narteks

⁵⁹ Nacrt crkve na Lopuškoj glavici ponešto je izmijenjen u odnosu na istraživanja crkve. Navikli smo već da se isctava s ravnim zidom južne apside, jer su na to ukazivali nalazi, među kojima se ne bilježi da je to rezultat kakve pregradnje (vidi: S. GUNJAČA, Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina, *SHP*, 3 (1954), 12). Odlučio sam ovom prilikom rekonstruirati tu južnu apsidu jer kad razmišljamo o elevaciji crkve kakva je, u zaključnom dijelu zida rekonstrukcija postaje gotovo nemoguća, a sasvim očito vrlo nezgrapna. Naravno da treba pretpostaviti da je u naknadnoj intervenciji izvorna apside zamijenjena ravnim zidom, no zbog nedostatka nalaza ovo ostaje samo hipotezom.

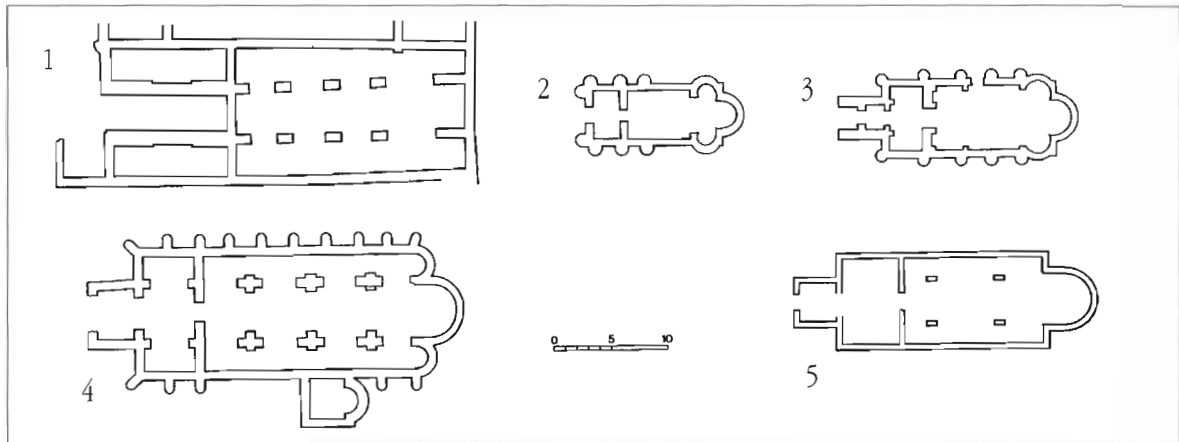
⁶⁰ S. GUNJAČA, Ostaci starohrvatske crkve Sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina, *SHP*, 5 (1956), 83.

⁶¹ I. PETRICIOLI, Prilog diskusiji, 225.

⁶² I. PETRICIOLI, Oko datiranja, 113.; ISTI, Prilog diskusiji, 224.

⁶³ N. JAKŠIĆ, Kiparsko klesarske radionice u Dalmaciji od 9. do 12. stoljeća, *disertacija, Zadar, 1986, daktilografirano*.

⁶⁴ T. BURIĆ, Kameni namještaj bazilike u Žažviću, *SHP, Split, ser. III, 15 (1985)*, 165.; J. JELIČIĆ, Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana, *PPUD, Split, 23 (1983)*, 18.

nije bio podignut na kat. Što se datacije tiče, ne može se, dakako, tvrditi da se pregradnja crkve zbilja istodobno s opremanjem novim liturgijskim namještajem, no to je svakako najvjerojatnije.

Na taj se način relativno pouzdano može utvrditi da prva dva poznata nam *westwerka* pripadaju dobu sredine IX. st. (Trpimir), i to jednom novoizgrađenom i jednom pregrađenom starijom crkvom, te druga dva dobu kneza Branimira. Valja naglasiti da su sva četiri vrlo slične tlocrtne koncepcije, pa uz saznanje da tri ionako pripadaju jednoj graditeljskoj radionici, možemo pretpostaviti da je svima prostorna koncepcija u elevaciji bila nalik onoj sačuvanoj na Sv. Spasu.

Među predromaničkim *westwercima* složenosti i dimenzijama ističu se dva - onaj na Sv. Mariji na Crkvini u Biskupiji kod Knina i Sv. Stjepan na Otoku u Solinu (sl. 6). Objema crkvama su istraženi tek temeljni ostaci, s tim da je Sv. Stjepanu na Otoku tlocrtna dispozicija ipak preciznije utvrđena.⁶⁵ To je trobrodna bazilika kojoj brodove dijele tri para zidanih stubova. Raspon između prvog i drugog para veći negoli između ostalih parova pokazuje da je u prednjem dijelu crkve morala postojati kupola ili neko slično rješenje niske lanterne. *Westwerk* na zapadnoj strani najrazvijeniji je u Hrvatskoj, s trodijelnim ulaznim prostorom koji u elevaciji ukazuje na dva viša bočna tornja (južni je stepenišni) što flankiraju vestibul koji bi po uzoru na njemačke fasade morao biti niži od bočnih tornjeva. U vertikali tu trodijelnu razradu unutarnjeg prostora ne naznačuje samo pretpostavljena visina pojedinih segmenata, već i lezene raspoređene po fasadi tako da jasno prate svaki od ta tri sastavka. Središnja dvorana kojoj se na katu prilazi stepeništem u južnom tornju, u prizemlju je poprečno razdijeljena dvama izduženim zidanim stubovima i pripadajućim lezenama na uzdužnim zidovima (to je zapravo rastvoren zid) čime u elevaciji dobivamo trostruke, valjda lučne otvore, koji, uobičajeni upravo u karolinškoj arhitekturi, monumentaliziraju prostor. Za razliku od takvog rastvaranja unutar samog *westwerka*, prilaz crkvi u prizemlju realizira se samo kroz jedan prolaz po sredini, no ne znamo kako se osnovna dvorana *westwerka* na katu otvarala prema crkvi. Prizemlje, kripta *westwerka*, bila je presvođena, što dokazuje raspored nosača, te stepenište za ulazak na kat. Funkcija kripte određena je ne samo svodovima već i prostorom za pokop odličnika, jer je tu 976. godine postavljen sarkofag kraljice Jelene.

sl. 5. Crkve s *westwercima* u Hrvatskoj IX. stoljeća: 1. Crkva u Biskupiji kod Knina; 2. Lopuška glavica u Biskupiji; 3. Sv. Spas na vreli Cetine; 4. Sv. Cecilija u Biskupiji; 5. crkva u Žažviću (nacrti I. Tenšek).

⁶⁵ Ž. RAPANIĆ - D. JELOVINA, Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu, VAHD, Split, LXX-LXXI (1968-69), 107.

I inače, uz crkvu Sv. Spasa na vrelu Cetine, solinska crkva daje najviše podataka za potvrdu funkcija *westwerka* u našoj predromanici. Prvo, to je svakako ukopišno mjesto za pripadnika kraljevske obitelji. Drugo, najrazvedenijom formom *westwerk* Sv. Stjepana se u fasadnom dijelu najviše približava reduciranom *westwerku* karolinške arhitekture. Treće, čitav kompleks je mauzolej hrvatskih vladara,⁶⁶ koji ujedno daje graditi (ili samo preurediti) sama kraljica, pa je tako i kraljevska investicija ne samo donacija već i kraljevska crkva. Na to ću se vratiti kasnije. Uz ove pouzdane argumente možemo dodati još dva vrlo moguća. U južnom dijelu istočnog zida *westwerka*, prema crkvi, nalazi se polukružna niša, koja je jedina (dakle ne pripada nekom sustavu razrade zidne plohe) i koja je k tome dobro orijentirana. Nije li i ovdje, kao na katu Sv. Spasa na Cetini ta niša mjesto za smještaj relikvijara, ili pak oltara, čime bi se do kraja potvrdile sve funkcije *westwerka*. I na kraju, ali ne manje važno, već sam ranije iznio hipotezu da je solinska crkva nosila dvostruku titulaturu - za *westwerk* i samu crkvu - Sv. Stjepana i Sv. Marije, označene kod Tome Arcidakona pojmom *ecclesias*, kako to i dolikuje svim važnijim crkvama s *westwerkom* u karolinškom svijetu.⁶⁷ Još se nekoliko argumenata danas može dodati u prilog takvoj hipotezi, no o njima u završnom dijelu rasprave.

Drugi razvijeni *westwerk* je onaj Sv. Marije na Crkvini u Biskupiji. Crkva Sv. Marije na Crkvini u Biskupiji katastrofalno je loše istraživana, tako da ni revizija nije puno pomogla,⁶⁸ tim više što je konzervacija i rekonstrukcija dijela temeljnih i nadtemeljnih zidova onemogućila bilo kakav daljnji uvid u oblik građevine.⁶⁹ No to ne znači da se, u raspravama o širim problemima, crkva Sv. Marije ne može koristiti kao primjer, makar s velikim oprezom.

Problem je međutim kod *westwerka*. Evidentno je jedino da je kasnije pridodan crkvi, no čini se da je vezan za zide samostanskih prostora na sjeveru crkve. To bi, dakako, moglo značiti da pripada samostanskom sklopu katedralnog kaptola nastalog u drugoj polovici XI. stoljeća. Takvom razmišljanju išla bi u prilog činjenica da jedan zid *westwerka* sjeda na zidanu grobnicu IX. st. doslovce je objahavajući.⁷⁰ Je li to negacija grobnice postavljene u IX. st., pa tako dokaz puno kasnije izgradnje *westwerka* na Crkvini? Smatram da nije tako iz više razloga. Kao prvo nije nužno pomišljati da bi se samostanski sklop gradio tek u XI. stoljeću povodom uzdignuća crkve Sv. Marije na razinu katedrale hrvatskog biskupa.⁷¹ Ona je prije toga bila mauzolejem hrvatskih vladara,⁷² pa je mogla i u IX. stoljeću imati kakav popratni arhitektonski sklop, tim više što nam je, za funkcijom blisku crkvu Sv. Stjepana na Otoku u Solinu, izriječom rečeno da će se o crkvi brinuti zajednica monaha,⁷³ a ti pak trebaju negdje obavljati i svoje redovite samostanske dužnosti.

Pitanje je, po mom sudu, u interpretaciji zida nakon revizijskog istraživanja i njihovoj konzervaciji u stanju u kakvom ih danas vidimo. Služeći se i dalje tlocrtom koji nasljeđujemo od istraživača, moram napomenuti da ne pripadaju svi oni zidovi koji se crtaju tlocrtnoj dispoziciji *westwerka*. On svakako postoji, naknadno pridodan crkvi, ali mu točan oblik možemo samo naslućivati.

⁶⁶ V. GVOZDANOVIĆ, Značaj, 140.

⁶⁷ Na temelju revizijskih istraživanja (vidi: Ž. RAPANIĆ - D. JELOVINA, Revizija istraživanja, 107.) utemeljeno je da ne postoji Dyggveova crkva Sv. Marije u ranom srednjem vijeku. A kako Toma pripisuje kraljici darivanje *ecclesias* Sv. Marije i Sv. Stjepana, pretpostavio sam da je to Tomin direktan prijepis starijeg dokumenta kad je takva formulacija bila za jednu crkvu sasvim moguća. To što Toma nije mogao tako protumačiti zapis, nema nikakva značenja.

⁶⁸ S. GUNJAČA, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950., *Ljetopis JAZU, Zagreb*, 57 (1953), 9-49.

⁶⁹ Već sam prije naglasio katastrofalnu činjenicu rušenja dijela stojećeg objekta prilikom prvog istraživanja, koje je još moglo dati barem izvorni izgled središnjeg i istočnog dijela građevine. Vidi u: M. JURKOVIĆ, Crkve s *westwerkom*, 84, bilj. 122.

⁷⁰ M. BUDIMIR, Arheološka topografija kninske općine, *Izd. HAD, Zagreb*, 15 (1992), str. 23.

⁷¹ O katedrali hrvatskog biskupa vidi u: N. JAKŠIĆ, O katedralama hrvatske i kninske biskupije, *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru, Zadar*, 27 (1988), 115-132.

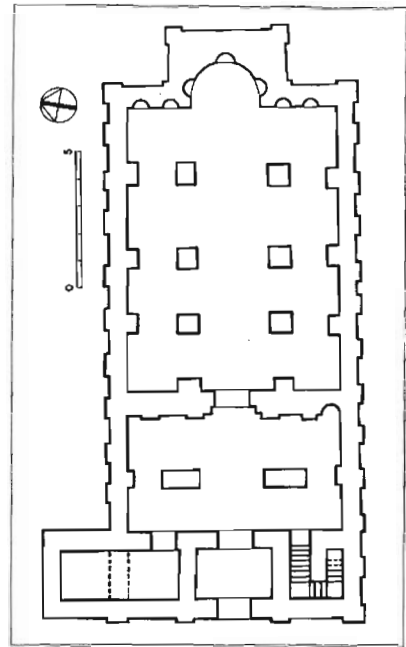
⁷² Prema mišljenju V. GVOZDANOVIĆA, Značaj, 139.

⁷³ Vidi u: V. GVOZDANOVIĆ, Two early croatian royal mausolea, 8.

Sama crkva Sv. Marije, prema tlocrtnoj dispoziciji građevine kakvom danas raspoložemo, nastala je u prvoj polovici IX. st. (što nikako ne znači da nije tu možda bilo ranije građevine). No troapsidalno rješenje svetišta ukazuje na IX. st., te j u se prema dosadašnjim analizama može smatrati jednom od ranijih građevina u hrvatskoj kneževini. Formalno, njezin oblik izvire s područja jurisdikcije akvilejskog i milanskog patrijarhata, a funkcionalno - troapsidalitet - svakako je najbliža ostvarenjima nastalim na tom istom prostoru u okviru ambrozijanskog ritusa provedenog u tim patrijarhatima.⁷⁴ Time je značajna za razumijevanje procesa pokrštanja. Analizom skulpture ustanovljeno je da je do XI. st. mijenjala četiri puta liturgijski namještaj, od kojega je drugi fiksno datiran u Branimirovo vrijeme. Uz to čvrsto uporište, za prvu pregradu mora se pretpostaviti ranije doba od sredine stoljeća.⁷⁵

Westwerk je pridodan naknadno. Razmišljajući o njemu ranije, o neobičnu obliku, nastojao sam ga povezati s poznatim primjerima iz karolinškog svijeta. Tada sam iznio hipotezu o monahu Gottschalku kao prenosioocu oblika iz Fulde s crkve na Petersbergu koja se gradi tridesetih godina IX. st., u doba kad se Gottschalk tamo nalazio. Budući da dolazi na Trpimirov dvor izbačen zbog svojih teorija o predestinaciji iz Fulde od strane Rabana Maura, pa preko Soissons i Orbaisa, činilo se da takva konstrukcija može stajati.⁷⁶ Oblici *westwerka*, naime, u karolinškom svijetu različiti su u izvedbi, pa je teško naći dva slična. Kako iz Trpimirova doba poznajemo dva najranija sačuvana *westwerka* u Hrvatskoj - Lopusku glavicu i Žažvić, ideja o Gottschalku dobro dakle funkcionira u relativnoj kronološkoj slici. No, u literaturi je ta hipoteza shvaćena doslovce. T. Marasović ju dovodi u sumnju, smatrajući da treba tražiti druge putove dolaska *westwerka* u Hrvatsku.⁷⁷ A to je više nego jasno. Naime, nisam tvrdio da je *westwerk* kao arhitektonski motiv u Hrvatsku dospio s Gottschalkom pa da se od toga doba dalje razvija. To bi samo po sebi bilo besmisleno. To sam tvrdio samo za primjer Crkvine, za koji i dalje mislim da može opstati. Gottschalk je mogao dati ideju *kako* da se izvede onaj na Crkvini, prema nečem čemu je kod kuće gledao izgradnju. A pitanje dolaska *westwerka* u Hrvatsku je puno složenije, o čemu kasnije.

Westwerk na Crkvini, nažalost, sam ne može puno pomoći kronološkom utvrđivanju bez obzira što su očiti mnogi argumenti koji mu tu namjenu pridaju. Kao prvo, crkva Sv. Marije je, kao i solinska, kraljevski mauzolej. Tako je, naravno, mogla i u IX. st. imati neke dogradnje. U njoj su evidentirani mnogi ukopi s izuzetnim nalazima karolinških mačeva i ostruga.⁷⁸ Dio je grobova poredan s južne strane crkve, što bi moglo ukazivati na to da je postojao neki trijem na toj strani građevine, što kao arhitektonski motiv nije nepoznato u našim krajevima još od ranog kršćanstva. *Westwerk* također sadrži pokope, što u sarkofagu, što u zidanoj grobnici. Ne upuštajući se u analizu materijala koje ti grobovi pružaju valja samo napomenuti da svi, zajedno s onima izvan *westwerka* mogu biti datirani u IX. st., možda neki i u X. st.⁷⁹ I naglašavam da su svi nastali nakon izgradnje crkve da ne bi bilo zabune s obzirom na grobove što se nalaze izvan crkve. Problem bi se mogao pojaviti u tumačenju zidane grobnice s

sl. 6. Tloris crkve Sv. Stjepana na Otoku u Solinu (nacrt: I. Tenšek).

⁷⁴ M. JURKOVIĆ, O arhitekturi hrvatske države 9 stoljeća, Izd. HAD-a, 15(1990), Zagreb, 1992. 66; ISTI, Franački utjecaj, passim.

⁷⁵ N. JAKŠIĆ, Zabati, 109.

⁷⁶ M. JURKOVIĆ, Crkve s westwerkom, 81.

⁷⁷ T. MARASOVIĆ, Graditeljstvo, 210.

⁷⁸ D. JELOVINA, Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u MHAS, Split, 1986.

⁷⁹ Moram donijeti samo jedan ispravak s obzirom na prijašnji tekst o westwerku. Naime, u jednom grobu naden je novac kojeg se u literaturi tretiralo novcem Bazilija I., kako sam i sam prenio u: Crkve s westwerkom, 77. No očito je riječ o novcu Konstantina Kopronima.

dječjim ostrugama na koje sjeda zid *westwerka* i tako tvrditi da je *westwerk* puno kasniji. Nažalost, kako već rekoh, teško je danas išta pouzdano zaključivati o kronologiji gradnje pojedinih segmenata, no mislim da nije stvar u tomu nego u tumačenju oblika *westwerka* na Crkvini. On je pouzdano drugačiji od onoga kako se crta, upravo s obzirom na tu grobnicu, ali to nikako ne znači da je kasnije izgrađen. Bojim se da tu niti revizija arhitekture neće puno pomoći, ali će zato svakako pomoći revizija datacija grobnih nalaza.

Inače, osim što je kraljevski mauzolej, što je funkcija kripte *westwerka* potvrđena pokopima odličnika, možda valja istaknuti na ovom mjestu još jednu paralelu s crkvom Sv. Stjepana na Otoku u Solinu. Na skulpturi Crkvine pronađen je natpis koji spominje Sv. Mariju i Sv. Stjepana.⁸⁰ Naravno, to ne može biti argument da Crkvina nosi dvostruku titulaturu, ali sasvim pouzdano govori da u crkvi moraju među oltarima biti bar dva glavna s tim posvetama. I na to ću se vratiti kasnije.

Razradom ovih *westwerka* može se ustanoviti s kronološkog aspekta da u Hrvatskoj postoje crkve s *westwerkom* bar sredinom IX. stoljeća. Kronološki poredane one su: sredinom stoljeća Lopuška glavica i Žažvić, u doba Branimira Sv. Spas na Cetini i Sv. Cecilija, potom Sv. Stjepan na Otoku koji je izgrađen prije 976. godine. U toj kronološkoj slici Crkvinu valja smjestiti također u sredinu IX. st. nakon izgradnje crkve, paralelno s Lopuškom glavicom i Žažvićem. *Westwerk* na Crkvini može biti i nešto raniji ako se uzme u obzir majstor koljanskog pluteja kao parametar za prvi liturgijski namještaj crkve.

Parageneza - aksijalni zvonik kao krajnja redukcija ideje westwerka

U našim se krajevima dakako ne može pratiti geneza *westwerka*, budući da on dolazi u Hrvatsku kao gotov proizvod s točno određenim, po mom sudu jasno programiranim namjerama, gotovo kao politički čin. S obzirom da mora zadovoljavati neke točno određene funkcije, graditeljima naših *westwerka* nisu, nadalje, bile moguće neke veće varijacije oblika. Njihovo se majstorstvo unatoč tomu pokazalo unutar zadanih okvira barem na crkvama s kontraforima, koje presvođivanjem većih raspona u monumentalnim crkvama daju nedvosmislen doprinos europskoj arhitekturi predromanike.⁸¹

No, čini mi se ipak, da prateći paragenezu oblika možemo utvrditi aktivno sudjelovanje graditelja IX. stoljeća u transformaciji oblika, i to tako da protumačimo postojanje aksijalnih zvonika predromaničkih crkava ne samo dijelom općeg karolinškog utjecaja u arhitekturi Hrvatske, već posve suprotno, konačnom redukcijom ideje *westwerka* kao oblika (nema veze s funkcijom) iz već u Hrvatskoj postojećih primjera. Takvoj interpretaciji idu u prilog dvije činjenice. Ona osnovna je u tome što kao i za *westwerk* ne postoje paralele u širem području (Istra, sjeverna Italija).⁸² Ta se činjenica može tumačiti, kako je već naglašeno, direktnim karolinškim utjecajem, ali iz kojeg razloga? Zašto bi neki oblici dolazili izdaleka preskačući velika prostranstva i instalirajući se baš u nekim područjima, ako za to nema nekog posebna razloga kakav za *westwerk* postoji.

⁸⁰ V. GVOZDANOVIĆ, *Two early croatian*, 6.

⁸¹ I. PETRICIOLI, *Prilog diskusiji*, passim.

⁸² Tu je činjenicu uočio već T. MARASOVIĆ, *Graditeljstvo*, 200.

U rješenju tog problema mogu nam pomoći kasniji primjeri iz razloga što su predromanički sačuvani tek u tlocrtnoj dispoziciji. Naime, na nekim ranoromaničkim aksijalnim zvoncima sačuvala se empora na katu, poput one u crkvi Sv. Vida u Dobrinju na Krku.⁸³ Ta je empora doduše kasnije izmijenjena ali u njeno izvorno postojanje ne treba sumnjati.⁸⁴ Jednako tako ne treba niti spominjati da je crkva Sv. Vida privatna crkva koju podiže *slavni Dobroslav* u XII. stoljeću. Slično je rješenje primijenjeno u Kolomanovu zvoniku i kapitularnoj dvorani zadarskih benediktinki u ranom XII. stoljeću. Ovdje nije riječ o aksijalnom zvoniku crkve, ali bih htio naglasiti postojanje komunikacije na katu i još k tome monumentaliziranje kraljevskog kata (natpis kralja na kapitelima).

Kontinuitet aksijalnih zvonika u romanici nije sporan,⁸⁵ a za naša je razmatranja važno ustanoviti da empora na katu u tim primjerima postoji.

Dokaz razmišljanjima da aksijalni zvonik u predromanici doista predstavlja krajnju redukciju same ideje proizašle iz *westwerka* vidim u tome što su morali imati emporu na katu (to dokazuju oni kasniji, koji se inače ne bi mogli ni iz čega razviti). A izvanredan primjer da se to događa odmah u IX. stoljeću je katedrala u Biogradu na moru (sl. 7). Ona, naime, pripada grupi crkava s oblim kontraforima, dakle, djelo je jedne radionice koja gradi otprilike od sredine stoljeća pa dalje. Za razliku od svih ostalih crkava s kontraforima, jedina nema *westwerk*. Po mom sudu njezin zvonik proizlazi iz redukcije osnovne ideje koju za katedralu treba modificirati. Simptomatično je to da je biogradska crkva katedrala kraljevskog grada (bez obzira što su podaci tek za XI. st.).

Nažalost, crkva je nestala. Modificirani tlocrt donosi F. Buškariol, čak sa fazama gradnje crkve, po čemu bi zvonik bio naknadni, čak iz XI. st.⁸⁶ Teško je vjerovati da bi se gradio istim principom s oblim kontraforima poslije dvjestotinjak godina, mada bi se takva dogradnja baš uklopila u saznanja o kraljevskom gradu u to doba i redukciji ideje *westwerka* u takvu zvoniku.

U daljnjem razmatranju aksijalnih zvonika važnu ulogu imaju oni pred Sv. Martom u Bijaćima i u Koljanima kod Vrlike, i to poglavito i gotovo jedino s kronološkog aspekta zbog slabe sačuvanosti. Zanimljiviji je pritom onaj u Koljanima, mada s rezervom treba prihvatiti publicirani tlocrt, prema kojemu se pred trobrodnom crkvom isticala masa zvonika.⁸⁷ No vrijednost podatka o samom postojanju zvonika uvećana je saznanjem da je "majstor koljanskog pluteja" opremio crkvu liturgijskim namještajem, a sudeći po dekoriranom portalu, možda bio i graditelj.⁸⁸ No kako nam je majstor poznat s više mjesta među kojima je i Crkvina u Biskupiji, taj vrijedan kronološki podatak umnožava broj većih crkava prije sredine IX. st. koje pokazuju jasne karolinške utjecaje.

Da bi ova rasprava imala zaokružen smisao, naznačit ću tek neke elemente razvojnoga slijeda i sudbine *westwerka* na hrvatskim prostorima.

Pitanje difuzije oblika ograničeno je dakako zbog funkcija koje *westwerk* nosi. Njega se doista mora promatrati isključivo u sklopu vladarske nazočnosti i kao izvanjskog pečata vlasti, bila ona vladarska, ili pak posjednička. Grupirajući sve te crkve kao

- sl. 7. Aksijalni zvonici IX. stoljeća u Hrvatskoj:**
1. katedrala u Biogradu;
2. crkva u Koljanima;
3. Sv. Marta u Bijaćima

⁸³ Tu crkvu spominje i V. GVOZDANOVIĆ, *Značaj*, 142., i jednako misli da su aksijalni zvonici u Hrvatskoj redukcija *westwerka*.

⁸⁴ M. JURKOVIĆ, *Uloga Zadra, Clunya i kneževa Frankopana u promociji romanike na otoku Krku*, u: *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije*, Rijeka, 1993, 179.

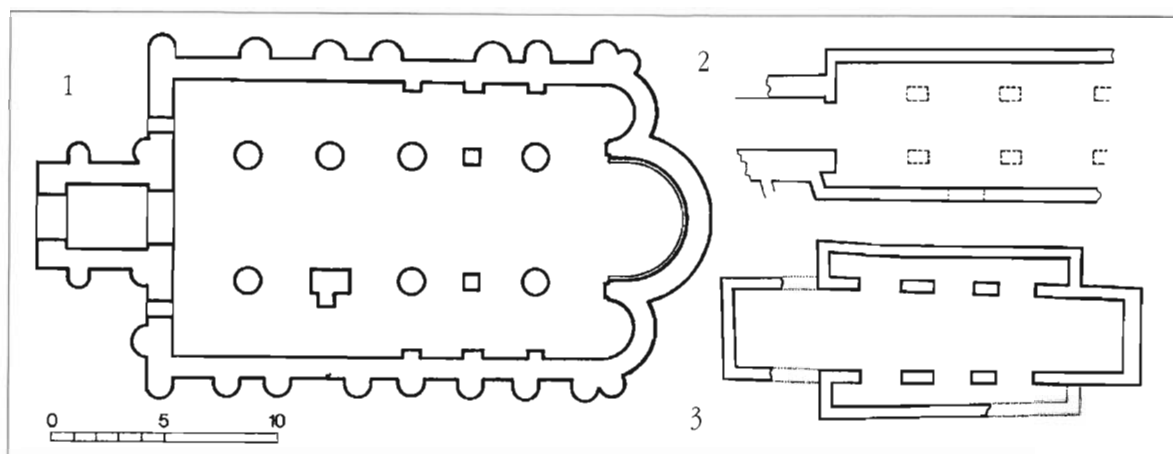
⁸⁵ Vidi T. MARASOVIĆ, *Tipologija predromaničkih i romaničkih zvonika u Dalmaciji*, *passim*.

⁸⁶ F. BUŠKARIOL, *Istraživanja don Luke Jelića u Biogradu na moru na položaju Glavica - Biogradski spomenici I*, *PPUD, Split*, 27 (1988), 51-52.

⁸⁷ Vidi o tom u: D. JELOVINA, *Ranosrednjovjekovni položaj Crkvina u Gornjim Koljanima kod Vrlike*, *Izd. HAD, Split*, 8 (1984), 227.

⁸⁸ Prema: N. JAKŠIĆ, *Majstor koljanskog pluteja*, *Izd. HAD-a*, 8, 243.

*Difuzija i održanje -
prema novim formama*

vladarsku predromaničku skupinu, Gvozdanović je bio sasvim u pravu. Kad se njegovim razmišljanjima doda kronološka komponenta i detaljnija razrada funkcija, slika postaje puno jasnija. Stoga i ne možemo očekivati pojavu *westwerka* u predromaničko doba unutar gradova bizantske Dalmacije, već isključivo u sklopu hrvatske države, konačno uz već prije naglašenu različitu liturgijsku praksu u ta dva entiteta, bez obzira na vrhovnu crkvenu jurisdikciju.⁸⁹

Međutim, kada raspravljamo o difuziji oblika, bilo *westwerka* ili krajnje reducirane ideje, dakle aksijalnog zvonika, onda valja upozoriti na činjenicu njegova pojavljivanja u sklopu zahumske kneževine (sl. 8). Tako već T. Marasović uključuje među *westwerke* onaj na osmerolisnoj crkvi u Ošlju, te aksijalni zvonik crkve Sv. Mihovila poviše Stona.⁹⁰ Bez šire rasprave o problemu, za koji najavljujem posebnu studiju, naglašavam ovdje tek nekoliko činjenica, važnih za prostore Hrvatske i ulogu *westwerka* u našoj predromanici.

I zvonik Sv. Mihovila u Stonu i prostor pred osmerolistom u Ošlju, koji inače smatram dosta kasnijim, dokazuju difuziju oblika iz Hrvatske prema Zahumlju i to u upravna mjesta kneževine, vezana za vladara. Nije pritom slučajno da se od svih južnih sklavinija to događa baš u Zahumlju koje, primjerice, u doba Mihajla Viševića ima direktne vladarske i crkvene veze s Hrvatskom državom (splitski sabori 925. i 928. god.). Ističući trenutno samo tu komponentu, koja će biti dodatni argument daljnjoj raspravi, naglašavam i mogućnost da se u Stonu, ključnom zahumskom uporištu, vidi još jedna crkva sa zapadnim zdanjem, ranokršćanska crkva Sv. Mandaljene na Gorici, kojoj su ustanovljene predromaničke pregradnje.⁹¹

Što se tiče održanja i transformacije oblika *westwerka* u Hrvatskoj, oni se mogu pratiti u nekoliko pravaca. Kao prvo aksijalni će se zvonik održati u romanici Hrvatske, gdje u primjerima s emporom na katu kao i dokazanim privatnim crkvama samo osnažuje hipotezu da je predromanički aksijalni zvonik razvijen u Hrvatskoj iz redukcije oblika *westwerka*.

Postoji međutim u ranoromaničkom XI. st. nekoliko većih zapadnih masiva (sl. 9), pred crkvama Sv. Petra i Mojsija u Solinu i Sv. Lovre u Zadru. Zapadni je masiv pred crkvom Sv. Petra i Mojsija doista proizašao kao naslijeđeni element iz predromanike,

⁸⁹ M. JURKOVIĆ, Problem kontinuiteta između antike i romanike, 43.

⁹⁰ T. MARASOVIĆ, Graditeljstvo, 199, 208.

⁹¹ I. FISKOVIĆ, Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkom kraju, Izd. HAD-a, Zagreb, 12 (1988), 198.

ali on više nema oblik ranijih *westwerka* i izdvojen je strukturalno, oblikovno i prostorno kao posebna masa izvan pravokutnika crkve. Svojim se oblikom približava romaničkim tornjevima-porcicima koji su pak i po obliku i dijelom po funkciji evolutivni derivat *westwerka*.⁹²

I dok je za crkvu Sv. Petra i Mojsija jasna transformacija oblika, dotle zapadno zdanje Sv. Lovre u Zadru pokazuje sve formalne karakteristike *westwerka*. U detaljnoj razradi crkve I. Petricioli ga zove kula-zvonik što je pravilan termin za romaničke varijacije stare teme.⁹³ T. Marasović je pak iznio hipotezu da bi *westwerk* Sv. Lovre mogao biti stariji od crkve i pripadati predromanici.⁹⁴

Dok, dakle, možemo pratiti kontinuitet aksijalnog zvonika i transformaciju *westwerka* u toranj-portik, zadarski Sv. Lovro ukazuje i na duže održanje poznatog oblika.

Iz uspostavljene kronološke slike predromaničkog *westwerka* u Hrvatskoj vidljivo je da gotovo svi pripadaju IX. st., zajedno s većinom aksijalnih zvonika. Prvi poznati nam primjeri mogu se datirati u sredinu IX. st., u doba kneza Trpimira. Nakon utvrđivanja njihove funkcije, preostalo nam je vidjeti kada se pojavljuju u Hrvatskoj i zašto. Da bi se moglo odgovoriti na to pitanje moramo se vratiti još malo unazad, u prvu polovicu IX. st.

Karolinška se vojska početkom IX. st. našla na granicama negdašnje rimske provincije Dalmacije, zaokruživši prije toga granice imperija. Borbe protiv Avara, sudar s Bizantom, tražili su trajnije osiguranje jugoistočnih granica carstva. Aachenski mir uspostavio je čvrste granice interesnih sfera unutar kojih mlada hrvatska država pripada franačkoj.

U slijedećim desetljećima će se gomilati dokazi franačkog prisustva i utjecaja u Hrvatskoj. Predmeti umjetničkog obrta, mačevi i ostruge samo su izvanjski pokazatelj trajnije uspostavljenih kontakata, ali pri tom ne znače ništa više od puke trgovine. Dva su ključna aspekta pomoću kojih treba pratiti karolinšku kontrolu hrvatskih prostora - crkva i država, u karolinško doba neodvojive sastavnice moći.

Što se tiče upravne strukture, jak karolinški utjecaj već od početka IX. st. možda bi se mogao vidjeti i u titulaturi hrvatskih vladara. To je pitanje koje inače nije posebno razrađivano, i zapravo je ostalo nedorečeno.⁹⁵ Uz konstataciju da su doista titulature u franačkom carstvu dosta neuredno korištene, te da uglavnom vuku podrijetlo iz ranijih vremena, ipak se daju izvući i neke zanimljive paralele. U tom pogledu valja poći od toga da je titula *comes* vezana uz vlastito leno, posjed, a *dux* označava dodijeljenu vlast na jednom širem teritoriju.⁹⁶ Kako titulu *dux* dobivaju uglavnom vođe u limitrofnim vazalnim krajevima, a ti su ljudi istovremeno posjednici, nije neobično da imaju dvostruku titulaturu, kako je primjerice zabilježeno na Branimirovom natpisu - *comes* i *dux*. Sličnu ćemo pojavu uočiti u slučajevima krajeva udaljenijih od centralne vlasti, baš onda kad ta vlast počinje slabiti. Tako primjerice već sredinom IX. st. u Pallarsu: "*divina gratia comes et marchio*", ili "*gratia Dei comis, dux atque marchio*", te u nešto kasnijem vremenu, vlastodršci Catalonije, *ducatusa*

Westwerk u Hrvatskoj - programatski čin instaliranja karolinške vlasti

⁹² Vidi npr. E. VERGNOLLE, Saint Benoit sur Loire et la sculpture du XIe siècle, Paris, 1985, 31-36.

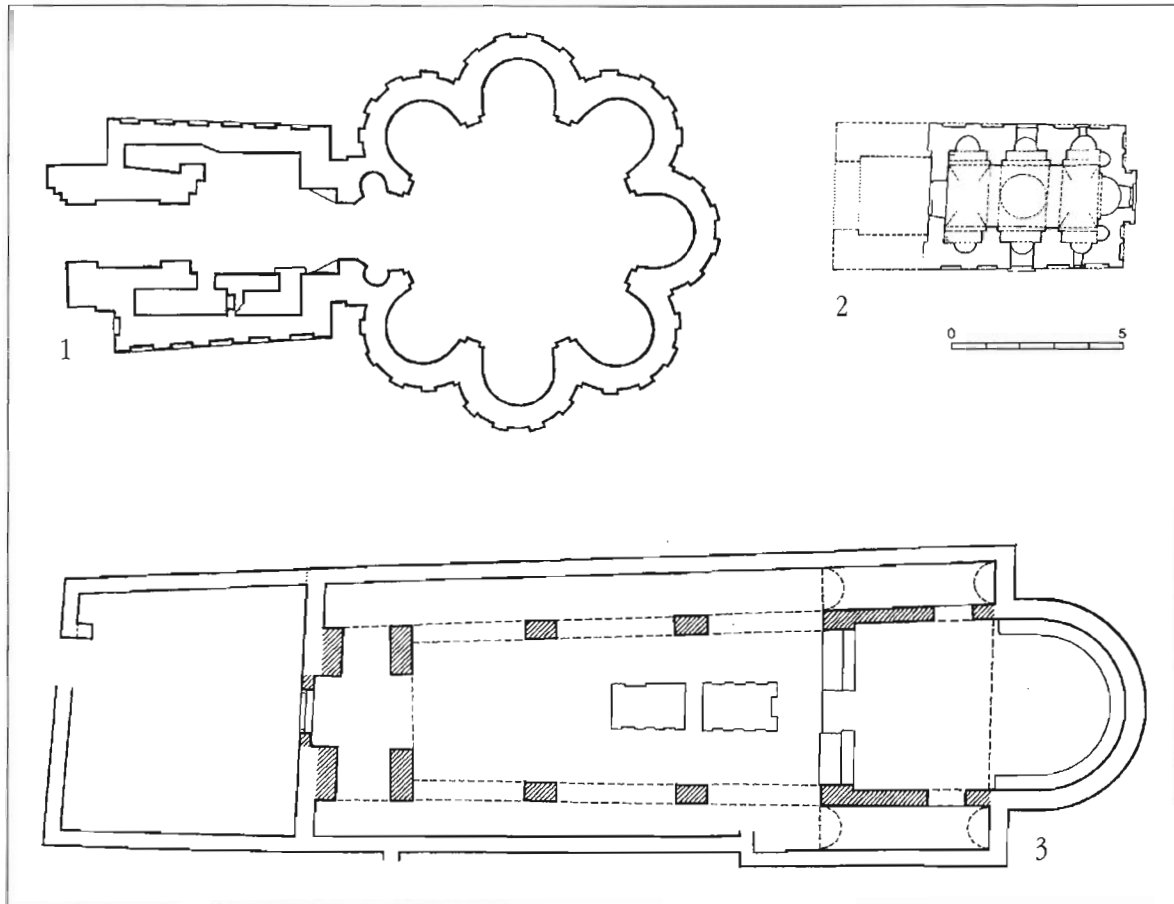
⁹³ I. PETRICIOLI, Crkva Sv. Lovre u Zadru, SHP, Zagreb, Ser. III, 17 (1988), 54.

⁹⁴ T. MARASOVIĆ, Graditeljstvo, 208.

⁹⁵ Osim kratkog osvrtu I. GOLDSTEINA na problem (O latinskim i hrvatskim titulama hrvatskih vladara do početka 12. stoljeća, Historijski zbornik, Zagreb, 36 (1983), 141.) u kojem tvrdi da se vjerojatno osim karolinškog mora uvidjeti i tradicionalni utjecaj, zapravo nije bilo šire rasprave.

⁹⁶ F. MÖBIUS, o. c., 60.

⁹⁷ M. ZIMMERMANN, Naissance d'une principauté: Barcelone et les autres comtés catalans aux alentours de l'an mil, u: Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil, Barcelona, 1991, 117-119.

sl. 8. Difuzija oblika (westwerka ili aksijalnog zvonika) u Zabumlje:
1. Sv. Mibovil kod Stona;
2. rotunda u Ošlju;
3. Sv. Mandaljena kod Stona (nacrti: I. Tenšek).

Barcelone nose dvostruku titulaturu:...*domino Borrello comite atque duce*...⁹⁷

Osiguranje prisustva valjalo je pripremiti pomažući stasanje mlade države i uspostavljanje crkvene vlasti. Za jedno i drugo bili su zaduženi i svećenici - *Gumpertus* u Bijaćima, *Theodebertus*, opat u Ninu, i mnogi drugi, prije i poslije. Crkvena oprema koju su donosili sa sobom, relikvijari, kadionice, i sveci koje su štovali, ušli su u Hrvatsku skupa s liturgijskim knjigama.

Proces pokrštavanja Hrvata sasvim je sigurno dobio najjači impuls sa Zapada. O tom svjedoči, među ostalim, crkvena arhitektura prve polovice IX. st. ali i ona kasnija. Oblici prvih nam poznatih crkava u Hrvatskoj dolaze iz bliskih područja sjeverne Italije, zajedno s liturgijom koja zahtijeva više oltara u crkvi.⁹⁸

No nigdje se tako jako ne ogleda franačko prisustvo kao u karolinškom *westwerku* upravo zato što sjedinjuje i simbolizira crkvenu i svjetovnu vlast. Preko karolinškog *westwerka* moći će se raspoznati elementi upravne strukture, feudalni odnosi kakvih u bizantskoj Dalmaciji nema, crkvena liturgijska praksa karakteristična za Zapad, a ponajviše moć feudalca.

To sjedinjenje države i crkve već je simbolizirano u tretiranju Karla kao Kristova namjesnika na zemlji. Iz te činjenice proizlazi liturgijska scenografija aachenske palatinske kapele. Grade se kraljevski samostani, dvorske crkve, kraljevi se pokopavaju u svojim samostanima. Ta je situacija dakako prenosiva na naše područje. *Monasterium regale* Sv. Bartolomeja u blizini kraljevskoga Knina, Crkvina u Biskupiji kao mauzolej, tako značajna da postaje katedralom hrvatskoga biskupa, Sv. Stjepan na

⁹⁸ M. JURKOVIĆ, Franački utjecaj, passim.

Otoku, gdje kraljičin grob čuva grupa monaha itd., sve su to odrednice strogo utvrđenog vladarsko-crkvenog sustava.

Čitav jedan sloj arhitekture - "najviši sloj" opredmećuje karolinško prisustvo u Hrvatskoj IX. st. I to je prisustvo programatsko. Ono je riješeno učvršćivanjem institucija sistema u hrvatsko društvo. A te institucije oslikava i *westwerk*.

Vidjeli smo već što sve *westwerk* u arhitekturi može značiti i koje su mu raznolike i iznijansirane funkcije, one šire, ne samo one konkretne.

Prvo pitanje koje se može postaviti za naše područje jest tko gradi *westwerke*. Vidjeli smo već da su to vladari, župani. Valja podsjetiti pri tome da je primjerice Centule, opat crkve s prvim *westwerkom*, ujedno bio i *praefectus provinciae*, dakle gotovo kao naš župan, a ta se provincija u dokumentima zove *comitatus* ili *ducatus*. Opat je imao dvostruku titulaturu: *abbas et comes*.⁹⁹ Riječ je dakako o uređenju države unutar carstva u kojoj se vlast provodi i preko crkve. Na taj način su velike crkve, samostani, crkve vlastodržaca bile ključni punktovi državne politike, s time da je i *westwerk* služio u svrhe okupljanja upravne vlasti provincije. Tako se za Centulu primjerice zna da su se u *westwerku*, osim liturgijskih svečanosti, održavale i skupštine na kojima su sudjelovali *viri nobiles*.¹⁰⁰

A kad je riječ o privatnim crkvama, onda se može pokazati da su i naše crkve, ako ne kraljevske onda privatne, crkve dostojanstvenika od župana nadalje. Institucija privatne crkve koja je čisti zapadni element može se dokazati u kasnijim stoljećima. Primjerice, zadarski prior Andrija imao je patronatsko pravo nad crkvom Sv. Krševana u Zadru, a i to je franačka institucija.¹⁰¹ Prave privatne crkve bilježe kasniji dokumenti. Tako je u XI. st. neki Kernic dao svoju crkvu u Miranima samostanu zajedno sa zemljom,¹⁰² ili pak drugi primjer kad se ostavlja samostanu Sv. Krševana udio u vlasništvu crkve Sv. Jurja u Kamenjanima.¹⁰³

Naravno, za IX. st. takvim podacima ne raspoložemo, ali znajući da institucija privatne crkve postoji kasnije, da se uvodi iz franačkog svijeta, da su *westwerki* često privatne crkve jasno nam postaje to i za ove naše.

U državnoj promidžbi kult Sv. Spasitelja igra također veliku ulogu. Izjednačavanje Krista i cara pretvorilo je Spasiteljev kult u način učvršćenja centralne vlasti, pa tako u Sv. Spasu i ne moramo tražiti puni liturgijski smisao, već nam je dovoljan i titular. A inače, u laudama pjevanim caru, nakon prvog spomena Spasiteljeva imena invocira se Marija, pa arhandeli, pa Sv. Stjepan.¹⁰⁴ Valja li podsjetiti da osim Sv. Spasa naše crkve s *westwerkom* nose titulare i Marije (Crkvina) i Sv. Stjepana (Otok), a obje možda i oba, kako sam naprijed naznačio.

Među složenim značenjima koja nosi *westwerk* miješaju se tako liturgijske funkcije s funkcijama danim upravnoj vlasti, a *westwerk* kao arhitektonski okvir za provođenje takve politike simbolizira snagu takve države i takvim funkcijama on nije samo glorifikacija Spasitelja a time i cara, već i sredstvo politike feudalizacije. Možda je na ovom mjestu dobro povući paralelu i s drugim limitrofnim područjima carstvu, primjerice s Moravskom, Češkom ili Poljskom. Dakako, pritom valja voditi računa o tome da su ta

⁹⁹ F. MÖBIUS, o.c., 37.

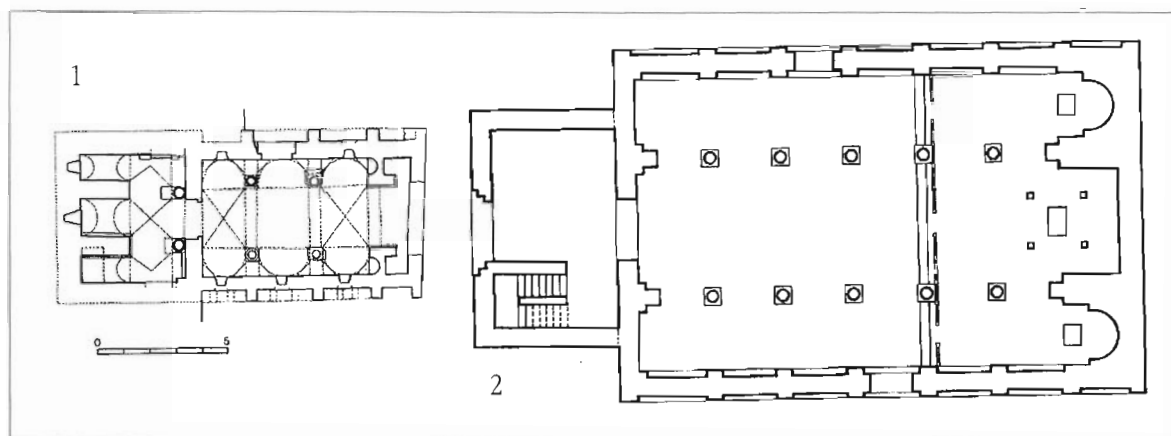
¹⁰⁰ Ibid., 39.

¹⁰¹ CD I, 44.

¹⁰² CD I, 157. Vidi: N. BUĐAK, Prva stoljeća Hrvatske, Zagreb, 1994, 151.

¹⁰³ CD II, 267, 274. Vidi u: N. JAKŠIĆ, Srednjovjekovne Kamenjane s crkvama Sv. Jurja i Sv. Luke, SHP, Zagreb, 17 (1988), 112.

¹⁰⁴ C. HEITZ, o.c. 138.

sl. 9. Održanje i transformacija westwerka u XI. stoljeću: 1. Sv. Lovre u Zadru; 2. Sv. Petar i Mojsije u Solimu; (nacrti: I. Tenšek).

¹⁰⁵ Z. SWIECHOWSKI, Les plus anciens monuments de l'architecture religieuse en Pologne, *Cahiers Archéologiques, Paris*, 9 (1957), 314; K. JOZEFOWICZ, Recherches sur l'architecture de la cathédrale de Poznan d'après les récentes fouilles, *Cahiers de civilisation médiévale, Poitiers*, 4 (1961), 331.

područja kasnije kristijanizirana, i tim je značajniji podatak da se postupak učvršćenja otonske vlasti provodi na sličan način. Bez pretenzija da na ovom mjestu evidentiram sve slučajeve, ukazat ću primjerice na katedralu u Poznau kojoj se s prvim biskupom, strancem Iordanusom, od 968. god. dalje, gradi *westwerk*,¹⁰⁵ baš nakon početka procesa kristijanizacije. Čini mi se da time arhitektura hrvatske države IX. st. dobiva još više na važnosti kao najraniji model širenja karolinških utjecaja.

Iz tih bi razloga trebalo *westwerk* u Hrvatskoj vidjeti već u prvoj polovici IX. st. u sklopu konstituiranja kako državne, tako i crkvene vlasti.

Miljenko Jurković

THE CHURCH OF THE SAVIOUR AT THE SOURCE OF THE CETINA RIVER AND THE WESTWORK IN THE CROATIAN PRE-ROMANESQUE

Summary

The Church of the Saviour at the source of the Cetina River is an inevitable issue when discussing pre-Romanesque architecture in Croatia, since it is nearly the only well preserved large pre-Romanesque church built that did not undergo any greater interventions subsequently.

The Church of St. Saviour has not been, however, completely studied. Quite the contrary we may say, since it is about to face large-scale research. Only after initial amateur research did S. Gunjača manage to approach the monument more systematically. His research determined a more precise plan of the church, without the subsequently added Gothic presbytery. It yielded the altar screen bearing the inscription of the district-prefect Gastika, determining that the belfry that lied in the axis of the church was its integral part.

It is important to assess that, although the results of the research were not published as an analysis, some strongly determined crucial facts, make the church of St Saviour a prime-category pre-Romanesque monument in Croatia. The more, because it is the only church that was preserved up to its roofing, and, analogically, offers facts about other, similar buildings of the pre-Romanesque in Croatia. Not only is the Church of St. Saviour by its shape one of the representative churches, those that were by I. Petricioli defined as Early Croatian in the true

meaning, but by its specific western structure, it is crucial for the comprehension of the westwork in the Croatian pre-Romanesque.

One of the main problems of pre-Romanesque architecture in Croatia is the Carolingian influence on its making, which has only recently become the issue of complex research, and that of the westwork is the most important among them.

The term westwork was for the first time used and noticed on some pre-Romanesque churches in Croatia by V. Gvozdanović, discussing it from the point of view of form, while as for its functional aspect he considered the "Kaiserkirche" as the dominant one. The papers written by Gvozdanović undoubtedly gave more space for interpreting various impacts on Croatian pre-Romanesque architecture. However, there were still many problems that remained open such as dating, genesis, paragenesis, the way in which the westwork was introduced in Croatia as an architectural motif and the insufficiently studied issue of how it survived.

Regarding the function and terminology of the westwork in pre-Romanesque architecture in Croatia, there are some new arguments that should be added to Gvozdanović's - burial of the dignitary in the crypt of the westwerk, the hypothesis of dual patronage of the church at Solin that would prove that the westwork was usually dedicated to a patron other than the church. Determining the westworks in our country I referred to them as being atrophied or reduced which as such, were introduced to our regions at the time when they were already atrophied in the Carolingian world. When speaking of the first preserved westwerk in Croatia, I set forth the hypothesis about monk Gottschalk as the possible conveyer of the first westwork known to us, onto the Croatian court in the time of prince Trpimir. This hypothesis derived from the previous greater discussion about the shapes of churches in the first half of the 9th century and how their forms were introduced into our regions. The time span between the construction of such churches (e.g. Crkvina at Biskupija near Knin) and the group of churches with round counterforts, thus seems logical.

In order to determine whether the western complexes of pre-Romanesque churches in Croatia bear the true functions of the westwork, the main issues of the functional determination of the western structure are their dating, paragenesis of shapes (its genesis can in no way be searched for in our regions), the diffusion, and finally the subsequent transformation in architectural parts that are similar by shape but different by function. Only after such analysis can we consider the reasons which brought the westwork into Croatia.

The church of St Saviour is the only preserved example of a pre-Romanesque church with westwerk in early mediaeval Croatia, and therefore the crucial example in comparative analyses.

By its ground-plan, the Church of St Saviour (Fig. 1) is an aisleless three apsed church with a trefoil presbytery and westwork on its western side. As the church is rather very well preserved, elements of the westwork construction can be seen. The elevation shows part of a unique block of the church of which only the belfry at the facade rises high. The groundfloor of the westwerk is divided into three segments by vaults and arches in such a way that the lateral narrow areas have a barrel vault, while the central, square shaped area has a cross-vaulting. The ground-floor of the belfry has a groin vaulting, reconstructed to a great extent. On the first floor, the central room is widely open towards the church through an arch. The first floor of the belfry is in a better way connected with the main room of the westwork, open at its side with its entire height.

The first floor of the westwork was accessed by an exterior stairway with direct entrance to the first floor of the belfry.

The altar screen divides the three-apsed trefoil presbytery from the nave. Its architrave and part of the pediment were preserved and once reconstructed, they show the exact width of the church. Although there are no proofs about burials at St. Saviour (all graves date from the later period, even though they might have been placed above the ground - sarcophagi), the westwork with such function was most accurately recorded at St. Stjepan at Otok at Solin that houses the sarcophagus of queen Jelena. Yet there was no *capsa reliquiarum* that held the relics of St. Saviour, but the patron of the church, very rare in Croatia, indicates a relation with the Saviour's cult.

The southern wall of the first floor of the belfry have a small semicircular niche that appears only at 80 cm above the floor and rises high nearly to the vault of the first floor of the belfry (Fig 1). Its shape definitely indicates that its purpose was to serve as a small portable altar-reliquary, which would confirm the liturgical function of the first floor of the westwork in our region as well, certainly in a somewhat reduced form.

When speaking of another possible function, the westwerk of St. Saviour is the only to provide any facts whatsoever. On the first floor towards the presbytery of the church, it opens with a large arch and two smaller lateral ones. This was the place where the nobleman, either lay or sacerdotal attended the liturgy on the main altar (Fig. 3). It is this particular element that earns it the title of "Kaiserkirche", an area intended for the ruler, but also an "Eigenkirche", a private feudal church.

The district-prefect Gastika, a high ranking nobleman of the 9th century Croatian court, had the church furnished. Comparing the decoration on the altar screen to those bearing the name of Branimir, this one at St Saviour is dated to the time of prince Branimir, as a product of a stone mason's workshop at the Croatian court.

Comparative analyses of the church of St. Saviour at the source of the Cetina River, may determine a smaller group of pre-Romanesque churches all of which have a western structure. Their similarities can only be drawn from the ground-plan as none of them has a preserved elevation.

The nucleus of this group are a few churches with round buttresses that are by their ground-plan similar to the church of St Saviour, the church at Lopuška glavica at Biskupija and St. Cecilia at Biskupija near Knin (Fig. 5). The church at Lopuška glavica is identical by its ground-plan to St Saviour, only in a smaller scale and without the belfry that lies in its axis within the westwork. The Church of St. Cecilia is a three apsed church whose vaulted aisles are separated by cruciform pillars. At its west it has a westwork and an axially prominent belfry. The strips that divide the westwork into three parts as seen from the ground-plan, indicate that the space in its elevation was equally divided as in St Saviour, only more monumentally.

On the basis of round buttresses and vaulting, I. Petricoli assigned the Biograd cathedral to this group (that only has an articulated belfry at the facade) as well as the so-called Fourth church at Biskupija (whose western end remains unknown) and characterized this group as a significant contribution of Early Croatian builders to the European pre-Romanesque.

Equally, analyses of the sculpture indicated that the Early Christian church at Žažvić had its altar screen furnished in the mid 9th century, cut by the same workshop that made the furnishing of the

Church at Lopuška glavica and at Rižinice with Trpimir's inscription. The church at Žažvić is an Early Christian church adapted in the early Middle Ages with the construction of the westwork.

Among the pre-Romanesque westwerks two of them stand out by their complexness and dimensions - the one of St. Mary at Crkvina in Biskupija and St. Stjepan at Otok in Solin (Fig. 6). Only the foundations of these churches were excavated, but the ground-plan of St. Stjepan in Otok is however more precise. This is a three aisled basilica whose naves were divided by three pairs of pillars. The span between the first and the second pair which is greater than between other pairs, shows that the eastern part of the church must have had a dome or something similar to a low lantern. The westwork at the western facade is the most elaborate example in Croatia, whose entrance was divided into three parts that in the elevation indicate two taller lateral towers (the southern one was the staircase) that flanked the vestibule that, following the German facades, must have been lower than the lateral towers. Looking at it vertically, its division into three parts is not only indicated by the presumed height of certain segments, but also the lesenes along the facade in such a way that they clearly correspond to each of the three parts. The central space that is accessed on the first floor by stairs in the southern tower, in the groundfloor is transversally divided by two elongated pillars and the corresponding lesenes along the side walls (it is in fact a wall with an arches). The elevation thus shows tripple, probably semi-circular arches, that, so typical of Carolingian architecture, make the space even more monumental. Unlike such articulation of space within the westwork itself, access to the church in the groundfloor is possible only by one central passage, but we are unaware of the way the central westwork hall on the first floor opened towards the church. The groundfloor, the crypt of the westwerk was vaulted as proved by the disposition of supporters and the stairway for entering the first floor. The function of the crypt was determined not only by vaults, but also by the area where noblemen were buried since the sarcophagus of queen Jelena was placed here in 976.

Studying these westworks chronologically it might be said that churches with westwerk did exist in Croatia at least from the mid 9th century. They were built in the following order: Lopuška glavica and Žažvić in the mid century, St. Saviour at Cetina and St. Cecilia during the reign of prince Branimir, followed by St. Stjepan at Otok built before the year of 976. Chronologically speaking Crkvina should also be dated to the mid 9th century, after the construction of the church, simultaneously with Lopuška glavica and Žažvić. The westwork at Crkvina could have been of a somewhat earlier date if the master craftsman of the "Koljane pluteus" was to be considered the parameter for the first liturgical church furnishing.

The genesis of the westworks cannot be studied in our regions, since it came as a final product with specific, clearly programmed intentions, in my opinion, nearly as a political act. Since it had to conform to specific functions, builders of our westworks were not allowed any greater variations in shape. In spite of this, they proved their skill, within given circumstances at least on churches with round buttresses that, by vaulting greater spans in monumental churches, undoubtedly represent a contribution to the European architecture of the pre-Romanesque.

It seems, however that, following the paragenesis of forms we can notice that the 9th century builders were very active in introducing new shapes in such a way that the belfries that lied in the axis of pre-Romanesque churches can be explained not only as a Carolingian influence on Croatian architecture, but quite the contrary, as a final reduc-

tion of the westwork as a form (it has nothing to do with the function) from examples already existing in Croatia. There are two facts that support this interpretation. Basically the westwork too, cannot be compared within a somewhat greater area (Istria, northern Italy). This may be interpreted, as already said, by direct Carolingian influence, but for which reasons? Why would some forms be introduced from far away passing over great areas in order to settle in these particular regions if, unlike for the westwork, there was no special reason for it

The preservation and transformation of westwork forms in Croatia may be followed in several directions. The axial belfry survived in the Croatian Romanesque. By forms - emporae on the first floor, and by functions - they are mostly private churches, they support the hypothesis that the pre-Romanesque axial belfry in Croatia developed by reducing westwerk forms.

In the 11th century pre-Romanesque there were however several western structures, in front of the Church of SS Peter and Moses and the one of St. Laurent in Zadar. The western structure in front of SS Peter and Moses did indeed result from the pre-Romanesque, but it no longer bears the shape of earlier westworks and is isolated by its structure, shape and spatially as a separate structure beyond the rectangle of the church. By its shape it is similar to Romanesque tower-porticos that by their form and partly by function evolved from the westwork.

While we are able to follow the continuity of the axial belfry and the transformation of westwerk into a tower-portico, the Church of St Laurent in Zadar indicates that the well-known shape was preserved for a longer time.

From the chronological picture of pre-Romanesque westwerk in Croatia it is evident that nearly all of them, like most of the axial belfries, belong to the 9th c. The first known examples may be dated to the mid 9th century, the rule of prince Trpimir. After determining their function, we have to determine the time they appear in Croatia and why. To answer to this question we should refer to the first half of the 9th century.

In the beginning of the 9th century, the Carolingian army came to the borders of the then Roman province Dalmatia, establishing previously the boundaries of the empire. Battles against the Avars, the conflict with Byzantium, required the southeastern boundaries of the empire to be kept permanently safe. The peace in Aachen established solid boundaries for fields of interest within which the recently established Croatian state belonged to the Franks.

In the following decades the Franks keep on proving their presence and influence in Croatia. Craftsmanship, swords and spurs are only outside indicators of more permanently established contacts, but meant nothing else but trade. The Carolingian control over Croatia has to be considered through two crucial aspects - the church and state that were in the Carolingian time, inseparable forces.

This had to be provided as to contribute to the establishing of the young state and its church authorities. Priests were in charge of both - Gumpertus at Bijaći, abbot Theodebertus at Nin, and many others before them and after. Liturgic objects brought along such as reliquaries, thuribles, and the cult of saints they worshipped, became part of the church inventories along with liturgic books.

Christianization of the Croats definitely got its greatest impulse from the west. This is, among other, proved by churches built in the first half of the 9th century, and the later ones as well. The first churches known to us followed the pattern of regions close to northern Italy, together with the liturgy that required several altars in the church.

However, nowhere was the Frankish presence so evident as in Carolingian westwork, mostly because it united and symbolized the sacral and profane authorities. Carolingian westwork reveals elements of administrative structure, feudal relations that did not exist in Byzantine Dalmatia, liturgic practice typical for the west, and most of all, the power of the feudalists.

This unification of the church and the lay power is already symbolized in considering King as Christ's legate on earth. This explains the liturgic scenography of the Aachen Chapel. Royal monasteries were built, royal churches, the royalty was buried in their monasteries. The situation was very much the same in our region. The Monasterium regale of St. Bartholomew near the royal site of Knin, the Crkvina at Biskupija as the mausoleum, so significant that it became the cathedral of the Croatian court bishop, St. Stephen at Otok where the queen's sarcophagus was guarded by a group of monks, etc. are all prove a well-established system of ruling and church administration.

An entire archaeological stratum - the upmost one - materializes the Carolingian programme presence in Croatia in the 9th c. It was implemented by establishing institutions of the system into the Croatian society. And these very institutions reflect the westwork itself.

We have already seen what the westwerk can possibly mean in architecture and what its versatile and different functions might have been.

The first item in question for our region could be regarding the person who built the westworks. We have already seen that they were rulers, district-prefects. In such a way large churches, monasteries, churches of power-holders were crucial points of the state policy, and the purpose of the westwork was to gather the authorities of the province.

When it comes to private churches, it may be said that our churches are, if not royal churches, then private ones of noblemen, from district-prefects onwards.

Of course, there are no written proofs about this from the 9th c, but knowing that private churches existed later, and that they were introduced from the Frankish world, and that westworks were often private churches, clearly supports our case as well.

The cult of St Saviour played an important part in the promotion of the state as well. Considering Christ equal to the emperor transformed the Saviour's cult in a way of strengthening the central administration. Therefore in the case of St. Saviour we do not have to search for a full liturgic sense other than the titular of the church. Otherwise, the lauds sang to the emperor, after the first Saviour's name, invoke Mary, then the archangels and St Stephen. Is it necessary to remind that apart from St Saviour our churches that had westwork, were also dedicated to the virgin Mary (Crkvina) and St Stephen (at Otok), and both of them perhaps to both, as previously said.

Among the complex functions of the westwork are liturgical ones with those granted to the authorities and the westwerk, as an architectural framework for implementing such policy symbolizes the power of such state. By these functions it is no longer only a glorification of the Saviour, and therefore the emperor, but also a means of the feudalization policy.

Those are the reasons for which the westwork should be searched for in Croatia as early as the first half of the 9th c, within the process of establishing civil and also church authorities.